

Vælgerforeningen og de dansksindede nordslesvigeres politik 1906-1910

Af *Inger Svane*

INDLEDNING

Med oprettelsen af Vælgerforeningen for Nordslesvig (herefter blot kaldt Vælgerforeningen) i 1888 fik de dansksindede nordslesvigerere deres første og eneste fælles politiske organisation i tiden 1864-1920. H. P. Hanssen-Nørremølle, som var ophavsmand til planen om Vælgerforeningen og dens sekretær 1888-1896, beskrev kort efter foreningens stiftelse en af dens hovedopgaver således: »den skal kort og godt sammen med vore repræsentanter varetage befolkningens politiske interesser.«¹ Omkring 1910 skrev journalist Andreas Grau, Bro, om Vælgerforeningen: »Dens bestyrelse og tilsynsråd er »Nordslesvigs Rigsdag«. Her fattes alle vigtige politiske beslutninger.«² Og i 1910 betegnede gdr. J. N. H. Skrumsager, Københoved, sig på et bestyrelses- og tilsynsrådsmøde i Vælgerforeningen som »konstitutionel monark«, idet han hermed hentydede til sin stilling som foreningens formand på daværende tidspunkt.³

På baggrund af sådanne udtalelser er det hensigten at undersøge, hvorledes Vælgerforeningen egentlig varetog »befolkningens politiske interesser«. Det skal undersøges, hvilken politisk myndighed Vælgerforeningen var tillagt, og hvilke muligheder den havde for at øve indflydelse på udformningen af de dansksindede nordslesvigeres politik overfor de tyske magthavere. Formålet er, sagt på en anden måde, at undersøge om – og i bekræftende fald hvorledes – Vælgerforeningens funktion berettiger til, at man kalder den »Nordslesvigs Rigsdag«.

Da det her vil blive for omfattende at redegøre for Vælgerforeningens politiske funktion i hele den tid, som foreningen eksisterede (1888–1921), er undersøgelsen koncentreret om perioden 1906–1910. Den første grund til, at disse år er udvalgt, er, at de kildemæssigt set byder på et stort og fyldestgørende materiale til dokumentation af begivenheder, som belyser Vælgerforeningens politiske funktion.

I 1880'erne udkæmpedes den såkaldte edsstrid blandt de dansksindede i Nordslesvig. Den drejede sig om, hvorvidt de nordslesvigske landdagsmænd skulle aflægge den ed på den prøjsiske forfatning, som krævedes, for at de kunne indtage deres plads i Landdagen. Denne strids parter benævnes edsnægttere og edsaflæggere. De sidstnævnte »sejrede« endeligt i 1888, da begge de daværende landdagsmænd, Hans Lassen, Lysabild og Gustav Johannsen, Flensborg aflagde eden.

I hvert fald siden edsstriden havde der i Nordslesvig hersket to divergerende opfattelser af, hvilken politisk taktik, der skulle ligge til grund for den nationale kamp mod de tyske magthavere.

Divergenserne mellem de to retninger, der normalt betegnes som henholdsvis protest- og forhandlingsfløjen, fremtrådte ved flere lejligheder særdeles skarpt, efter at forhandlingstilhængernes mest fremtrædende mand, H. P. Hanssen, i 1906 havde efterfulgt redaktør Jens Jessen, Flensborg, som nordslesvigernes repræsentant i Den tyske Rigsdag. Jens Jessen havde stået som eksponent for proteststandpunktet. Debatterne om H. P. Hanssens politik foregik både i og uden for Vælgerforeningen. De har sat sig spor i et omfattende kildemateriale og belyser ofte, hvilken politisk stilling Vælgerforeningen indtog.

Den anden hovedbegrundelse for at koncentrere undersøgelsen om årene 1906–1910 er, at de interne brydninger i Nordslesvig netop da i højere grad end tidligere kom til udtryk inden for Vælgerforeningen. Efter at valgmåden til Vælgerforeningens tilsynsråd i 1907 var blevet ændret, var de to retninger næsten jævnbyrdigt repræsenteret i rådet, og striden mellem protest- og forhandlingstilhængerne blev derefter tillige en strid om magten indenfor Vælgerforeningens ledelse.

I det følgende gives der først en relativ kortfattet redegørelse for Vælgerforeningens oprettelse, organisation og funktion. Derefter behandles en række væsentlige konfliktsituationer i tiden 1906–1910, hvori Vælgerforeningen på en eller anden måde tog del. På denne måde skulle Vælgerforeningens rolle i nordslesvigernes politik i disse år kunne belyses.

DEN NORDSLESVIGSKE VÆLGERFORENING

Vælgerforeningens oprettelse

Indtil 1888 blev de dansksindede nordslesvigeres politiske ledelse varetaget af ansete mænd fra landsdelens forskellige egne. Disse mænd dannede en art »øverste råd«, som trådte sammen, når vigtige politiske beslutninger skulle træffes.¹ Det havde dog flere gange vist sig, at denne ledelsesform var uhensigtsmæssig og utilstrækkelig. Der var i Nordslesvig behov for et fast organ, der kunne koordinere de dansksindedes politiske bestræbelser og varetage den nødvendige administration i forbindelse hermed.²

Fremtrædende dansksindede mænd havde flere gange efter Nordslesvigs indlemmelse i Prøjsen fremsat forslag om oprettelse af et bredt politisk samlingsorgan, som kunne varetage disse funktioner. Der var også gjort forsøg på at etablere et sådant organ, men de var imidlertid alle strandet, enten fordi ydre faktorer spillede ind, som da oprettelsen af Dansk Folke- og Vælgerforening for Nordslesvig i 1870 blev bremset ved den fransk-tyske krigs udbrud, eller på grund af intern uenighed om, hvilken struktur en eventuel organisation skulle have.³ Under edsstriden i 1880'erne hvilede bestræbelserne på at skabe en fast organiseret politisk ledelse, men da striden i slutningen af samme årti tog af, blev der basis for at fremsætte tanken påny. Det var den unge H. P. Hanssen-Nørremølle, der tog initiativet til oprettelsen af en Vælgerforening for Nordslesvig. H. P. Hanssen uddannede sig bevidst til en virksomhed i den danske sags tjeneste.⁴ Han havde opholdt sig i Leipzig under det såkaldte Septenatsvalg i 1887 og der fået ideen til Vælgerforeningen ved at studere de tyske partiers, især Socialdemokratiets, organisation.⁵ H. P. Hanssen forelagde i vinteren 1887-88 sin plan for Nordslesvigs parlamentariske repræsentanter i Berlin, rigsdagsmand Gustav Johannsen og landdagsmand Hans Lassen. Begge bifaldt planen og lovede at undersøge mulighederne for dens virkeliggørelse.⁶

H. P. Hanssen beretter i sine erindringer, at forslaget om at oprette en vælgerforening blev »prøvet« ved et møde i Flensborg i begyndelsen af marts 1888. Til dette møde blev tillidsmænd fra hele Nordslesvig indbudt. Tilsyneladende var Hanssen dog ikke selv til stede.⁷ Gustav Johannsen og Hans Lassen motiverede forslaget om foreningen, som »vandt almindelig tilslutning«. Det vedtoges, at H. P. Hans-

sen skulle udpeges til sekretær for foreningen, og at denne skulle oprettes om sommeren på et møde i Vojens.⁸

Forslaget om at oprette en vælgerforening blev ikke mødt med udelt sympati i Nordslesvig. Især i Haderslev kreds rejstes en del modstand mod planen. Her havde fremtrædende personer året før dannet en »hemmelig organisation«, som fordelte og koordinerede det politiske arbejde i kredsen, og man var tilsyneladende udmærket tilfreds med denne ordning.⁹ Således var en af østeramtets ledende personligheder, gdr. P. Skau, Bukshave, oprindelig imod H. P. Hanssens forslag. Skau skiftede dog standpunkt og var på stiftelsesmødet i Vojens blandt fortalere for Vælgerforeningens oprettelse.¹⁰ Inden mødet i Vojens havde Gustav Johannsen været i Haderslev, hvor han drøftede sagen med P. Skau, Dr. Madvig og redaktør Axel Sabroe. Dette kan måske have medvirket til, at Skau ændrede opfattelse.¹¹ Den hårdeste kritik af Vælgerforeningens oprettelse fremkom imidlertid først efter, at foreningen var blevet stiftet. Denne kritik fremførtes af redaktør Jens Jessen i Flensborg Avis og var primært rettet mod den måde, hvorpå initiativtagerne havde gennemført deres forslag.

Om Vælgerforeningens stiftelse beretter dens forhandlingsprotokol for generalforsamlinger: »Den 10. juli 1888 blev der afholdt et vælgermøde i Vojens, på hvilket indbyderen, rigsdagsmand Gustav Johannsen foreslog oprettelsen af en Vælgerforening for Nordslesvig. Landdagsmand Hans Lassen, kredsdagsmændene P. Skau, Bukshave, og J. N. H. Skrumsager, Københoved, sluttede sig straks til Johannsens forslag, som i det hele mødte tilslutning hos forsamlingen. Enkelte talere ytrede ganske vist tvivl om, hvorvidt en sådan forening ville møde almindelig tilslutning hos befolkningen, og andre ønskede først foreningen oprettet på et senere møde. Før den almindelige diskussion sluttedes, konstaterede forslagsstilleren imidlertid, at ikke én eneste taler havde talt imod foreningens oprettelse, og at der var overvejende stemning for at handle straks. Da forslaget derefter sattes under afstemning, vedtog forsamlingen med alle stemmer mod 3 at oprette en »Vælgerforening for Nordslesvig«.¹²

Den 20. juli fremkom redaktør Jessen i en ledende artikel i Flensborg Avis med sine indvendinger mod oprettelsen af Vælgerforeningen. Han motiverede sin modstand mod foreningen med, at der i Vojens ikke havde været ublandet enighed blandt mødedeltagerne

om det berettigede i straks at stifte Vælgerforeningen. Desuden ankede Jessen over, at den konstituerende forsamling ikke ligeligt havde repræsenteret Nordslesvigs forskellige kredse. Han påpegede, at der kun havde været én repræsentant fra Tønder kreds og én fra Åbenrå kreds, og at disse begge havde talt imod at oprette foreningen på dette tidspunkt.¹³

Blandt dem, der i Vojens havde foreslået en udsættelse af Vælgerforeningens stiftelse, var redaktør Axel Sabroe, Haderslev. Sabroe mente, at »det var ikke godt, når en så betydningsfuld foranstaltning som oprettelsen af en stor politisk forening for hele Nordslesvig skulle gennemføres ved et lokalt vælgermøde og som hastværksarbejde.«¹⁴ Også P. Skaus beretning om mødet den 10. juli 1888 anfægter forhandlingsprotokollens referat om, at »forslaget i det hele mødte tilslutning hos forsamlingen«. P. Skau skriver, at forslaget »langt fra fandt udelt bifald hos forsamlingen«, men at det dog lykkedes Gustav Johannsen at vinde flertallet for det.¹⁵

Redaktør Jessens kritik af den konstituerende forsamlings geografiske sammensætning har sandsynligvis været berettiget. Den 3. juli 1888 skrev Gustav Johannsen til J. N. H. Skrumsager: »— — — Jeg indbyder mine vælgere, som du vil se i aviserne, om stiftelsen af en vælgerforening ved udenforstående ikke det ringeste inden mødet.« Man udsendte altså ikke en specificeret dagsorden for mødet, men indkaldte blot til et almindeligt lokalt vælgermøde. Kun de, der havde deltaget i mødet i Flensborg i marts samme år, og de, som under hånden var blevet indviet i planen, kunne vide, at man agtede at oprette en politisk forening netop ved mødet i Vojens.¹⁶ Som et yderligere udtryk for den dårlige forhåndsinformation kan det nævnes, at flere af de personer, der på det konstituerende møde blev foreslået som medlemmer af Vælgerforeningens 21-mands bestyrelse, ikke deltog i mødet og ikke vidste, at de var tiltænkt en bestyrelsespost, skønt det forslag til den samlede bestyrelse, som blev vedtaget i Vojens, var udarbejdet i forvejen.¹⁷ F. eks. skrev gdr. F. C. Hansen, Løjtertoft, der blev valgt som næstformand, til Vælgerforeningens sekretær H. P. Hanssen: »I hvert tilfælde er der noget misligt ved at vælge en mand i bestyrelsen af en forening uden sammes vidende og samtykke, sålænge vedkommende ikke engang er medlem; i det hele taget ligger det således efter mig, at det hele er gået nogenlunde hovedkulds frem.«¹⁸

En del tyder således på, at hovedmændene bag Vælgerforeningen, H. P. Hanssen og Gustav Johannsen, har haft ret så travlt med at få virkeliggjort deres plan. På grundlag af det benyttede materiale har det dog ikke været muligt at trænge helt til bunds i begivenhederne før og under foreningens oprettelse. Det vides f. eks. ikke hvem og hvor mange, der deltog i møderne henholdsvis i Flensborg og Vojens. Kendskab hertil ville kunne af- eller bekræfte Jessens kritik. Ligeledes er den modstand, som fremkom mod Vælgerforeningen før stiftelsen, kun vagt motiveret. Et nærmere kendskab hertil ville måske kunne forklare initiativtagernes hastværk med at gennemføre deres forslag.¹⁹

Det skal til slut påpeges, at redaktør Jessen følte sig personligt forbigået ved Vælgerforeningens oprettelse. Jessen var blevet holdt uvidende om planen, og han blev ikke valgt ind i bestyrelsen. Han var desuden utilfreds med, at H. P. Hanssen fik den meget centrale position som Vælgerforeningens sekretær.²⁰ Hanssen mente, at Jessens modstand mod Vælgerforeningen og senere også mod Skoleforeningen var betinget af en frygt for, at pressen skulle miste den magtstilling i nordslesvigsk politik, den havde haft i 1880'erne.²¹ Dette må siges at være en ret sandsynlig teori. Samspillet mellem denne frygt, den personlige krænkelser og utilfredsheden med, at H. P. Hanssen fik den centrale sekretærpost, har nok i mindst lige så høj grad som stiftelsesmødets forløb dannet baggrund for Jens Jessens kritik af Vælgerforeningen.

Det må dog også anføres, at dersom H. P. Hanssen med Vælgerforeningen bl. a. tilsigtede at genoprette enhedsfronten efter edsstriden, således som han skriver i »Et Tilbageblik«, så var det ret besynderligt, at han ikke fra starten sørgede for at få Jessen inddraget i foreningen eller i det mindste indbød ham til mødet i Flensborg.²²

Formodentlig har såvel det politiske som det personlige modsætningsforhold mellem Jessen og Hanssen her spillet ind.

De divergerende opfattelser af det betimelige i at oprette Vælgerforeningen til trods, kan der dog ikke være tvivl om, at det var et gode for danskheden i Nordslesvig, at den fik en fast politisk organisation. Efter edsstriden var der stærkt brug for et organ, hvor politikken overfor de tyske magthavere kunne diskuteres og planlægges.

*Vælgerforeningens organisation 1888–1914²³**Lovene af 1888*

Ved det konstituerende møde i Vojens fremlagde Gustav Johannsen et forslag til love for Vælgerforeningen. Forslaget var udarbejdet af H. P. Hanssen i samarbejde med Johannsen og Hans Lassen.²⁴ Det vedtoges, dog med visse ændringer, efter en længere diskussion på mødet.²⁵ Vælgerforeningen skulle herefter ledes af en bestyrelse på 21 medlemmer, af hvilke 6 skulle være fra Sønderborg kreds, 2 fra Flensborg by og landkreds, 3 fra Tønder, 3 fra Åbenrå og 7 fra Haderslev kredse. Beregningsgrundlaget for denne fordeling var antallet af stemmer, afgivet på dansksindede kandidater i kredsene.²⁶

Gdr. P. Skau, Bukshave og gdr. J. N. H. Skrumsager, Københoved, fremlagde på mødet et forslag til en bestyrelse, som vedtoges. Dette forslag var ligesom forslaget til lovene udarbejdet af initiativtagerne før mødet.²⁷ Bestyrelsen valgtes for 3 år, således at $\frac{1}{3}$ afgik hvert år. 1888-lovene omtaler ikke, hvem der skulle vælge bestyrelsen, men ved den første statutændring i 1889 indføjedes i vedtægterne, at valg af bestyrelse skulle foregå på den årlige generalforsamling. Bestyrelsen skulle af sin midte vælge en formand, en næstformand, en kasserer og en sekretær. Foreningen fik sæde, hvor formanden og kassereren boede, og disse skulle bo i enten Haderslev, Åbenrå, Sønderborg eller Flensborg.

Straks efter Vælgerforeningens oprettelse trådte bestyrelsen sammen og udpegede forretningsudvalget. Slagtermester P. Reimers, Sønderborg, blev formand, redaktør for »Dybbøl-Posten« Johs. Moldt, Sønderborg, blev kasserer og H. P. Hanssen, Sønderborg, blev sekretær. Vælgerforeningen fik således sæde i Sønderborg. Disse topposters fordeling var også aftalt på forhånd af initiativtagerne til foreningens oprettelse.²⁸ Som næstformand udpegedes først gdr. F. C. Hansen, Løjtertoft, der dog ikke ønskede at modtage valget. I stedet valgtes farver A. P. Jürgensen, Gråsten.²⁹

Bestyrelsen skulle udpege tillidsmænd i alle egne af Nordslesvig. De skulle støtte bestyrelsen ved at varetage praktiske funktioner på lokalt plan, såsom opkræve medlemsbidrag, modtage ind- og udmeldinger m. m. Medlemsskab af foreningen kunne kun erhverves med en tillidsmands anbefaling. Kun mænd kunne optages som medlemmer af Vælgerforeningen, da kvinder ifølge den præjssiske forenings-

H. P. Hanssen-Nørremølle (1862–1936) fik ideen til Vælgerforeningens oprettelse. Han var foreningens sekretær 1888–96, og både i den periode og i sin tid som land- og rigsdagsmand 1896–1919 gjorde han et stort arbejde for foreningen. Det var i høj grad Hanssens fortjeneste, at Vælgerforeningen fik betydning på så mange områder, som tilfældet var.

(Historiske samlinger for Sønderjylland)

lov, som gjaldt i Nordslesvig indtil 1908, var forment adgang til foreninger, som drøftede offentlige anliggender.³⁰

Redaktør Jessens kritik i Flensborg Avis den 20. juli 1888 af Vælgerforeningens oprettelse var bl. a. rettet mod bestyrelsens sam-

mensætning. Han mente, at mandatfordelingen mellem 1. rigsdagsvalgkreds, der bestod af Haderslev og Sønderborg kredse, og 2. rigsdagsvalgkreds, der bestod af Åbenrå og Flensborg kredse, med henholdsvis 13 og 5 repræsentanter var »en dårlig tak, fordi den (2. valgkreds) for nogle år siden satte den danske kandidats valg igennem«. ³¹ På Vælgerforeningens første generalforsamling den 2. juli 1889 i Åbenrå vedtoges en statutændring, der bødede lidt på dette forhold.

Statutændringer i 1889

På denne første ordinære generalforsamling blev bestyrelsen udvidet, så den kom til at bestå af 21 medlemmer plus de parlamentariske repræsentanter – såfremt disse var medlemmer af foreningen. Dette medførte bl. a., at Gustav Johannsen nu som rigsdagsmand blev født medlem af bestyrelsen, mens redaktør Jessen nyvalgte som repræsentant for Flensborg. Samtidig ændredes den geografiske mandatfordeling ved, at Sønderborg kreds afgav sin sjette bestyrelsespost til Åbenrå kreds, som herefter besatte fire. Det ledige mandat efter landdagsmand Hans Lassen, Lysabild, som nu blev født medlem, overgik derfor til Åbenrå kreds, som nyvalgte købmand P. H. Callesen, Åbenrå.

Det kan ikke med bestemthed siges, om disse ændringer i bestyrelsens sammensætning blev foretaget for at imødekomme redaktør Jessens kritik. Motiveringen for forandringen ses ikke i bestyrelsens forhandlingsprotokol. ³² Det er dog vanskeligt at se nogen anden begrundelse for at udvide bestyrelsen med de fødte medlemmer end et ønske om at få Jessen ind i Vælgerforeningens ledelse. Dels var det urimeligt, at en så indflydelsesrig mand skulle stå udenfor, dels håbede man vel på, at Jessen som bestyrelsesmedlem ville lade sin kritik blive et internt anliggende i Vælgerforeningen.

Mandatforskydningen fra Sønderborg til Åbenrå kreds må være foretaget for at imødekomme blandt andre Jessens ønske om en større repræsentation fra de sydlige amter. Mandatfordelingen var nemlig forholdsmæssigt mere korrekt i 1888 end efter ændringen i 1889. ³³ Ved 1888-fordelingen kostede 1. rigsdagsvalgkreds 13 bestyrelsesposter 655 danske stemmer i gennemsnit, mens 2. rigsdagsvalgkreds betalte gennemsnitlig 692 for sine 5. I 1889 forelå der in-

gen nyere vælgertilkendegivelse end rigsdagsvalget i 1887, så beregningsgrundlaget kan ikke have været ændret. Nu betalte 1. og 2. rigsdagsvalgkreds henholdsvis 710 og 595 stemmer pr. mandat i bestyrelsen.

Dette skal blot vise, at Jessen i 1888 med urette anvendte argumentet om valgkredsfordelingen i sin kritik. Havde han derimod holdt sig til Sønderborg og Åbenrå kredse, havde det været rimeligere. I 1888 gav disse kredse henholdsvis 560 og 752 stemmer pr. mandat, i 1889 bliver gennemsnittet 672 og 564 stemmer.

Statutændringer i 1900

Efter 1889 skete der i den næste halve snes år ingen betydende forandringer i Vælgerforeningens organisation. Men med Ernst Mathias von Köllers overtagelse af embedet som overpræsident for Slesvig-Holsten i 1898 skærpedes de prøjsiske myndigheders holdning over for Nordslesvigs dansksindede. »Köllerpolitikken« ramte ikke mindst de dansksindedes foreninger, som bl. a. gennem statutændringer søgte at indskrænke angrebsfladen.³⁴

Tidligere var Vælgerforeningen kun én gang blevet anklaget for overtrædelse af Foreningslovens bestemmelser. Foreningens protokoller var da blevet beslaglagt og sekretæren stævnet, men tiltalen blev frafaldet.³⁵ Efter 1898 rettedes der gang på gang anklager mod Vælgerforeningen. Sagerne endte flere gange med domsfældelse, som indebar pengebøder til hvert enkelt af bestyrelsens 23 medlemmer. Myndighederne baserede som oftest anklagerne på Foreningslovens bestemmelse om, at »et medlems optagelse i, henholdsvis udtrædelse af en forening, som drøfter offentlige anliggender eller behandler politiske genstande, skal meldes til politiet, senest 3 dage efter at handlingen er foretaget.«³⁶ Det var vanskeligt for de store foreninger at overholde denne bestemmelse, ikke mindst fordi myndighederne krævede den anvendt også på afdøde medlemmer og anså dødsdagen som udtrædelsesdag.³⁷

For at omgå denne lov og for at hindre, at alle 23 bestyrelsesmedlemmer blev anklaget i eventuelle nye retssager, ændrede man på generalforsamlingen den 12. juli 1900 Vælgerforeningens organisatoriske opbygning. Den over for Foreningsloven ansvarlige bestyrelse kom herefter til at bestå af kun tre personer, en formand, en kas-

serer, som tillige var næstformand, og en sekretær. Ved valget til disse poster genvalgtes Reimers, Moldt og Nis Nissen (Gdr. Nis Nissen, Nordborg efterfulgte H. P. Hanssen som Vælgerforeningens sekretær, da Hanssen i 1896 blev landdagsmand).³⁸

Bestyrelsens forretningsførelse skulle kontrolleres af et tilsynsråd, som dannedes af 18 på generalforsamlingen valgte medlemmer plus de – på dette tidspunkt – to parlamentariske repræsentanter. De 18 skulle helst repræsentere alle egne af Nordslesvig.³⁹

Som modtræk mod Foreningslovens 3-dages bestemmelse ændredes proceduren ved ind- og udmeldelser af Vælgerforeningen. Disse blev nu først gyldige, når sekretæren havde modtaget og accepteret dem. Ved ændringen vandtes den tid, det tog de lokale tillidsmænd at viderebringe meddelelser om forandringer i medlemslisterne. Proceduren forenkledes yderligere ved en bestemmelse om, at udmeldelse af foreningen kun kunne ske én gang årligt, nemlig i november måned. De i 1900 trufne foranstaltninger mod myndighedernes indgreb var åbenbart ikke helt tilstrækkelige. Det følgende år ændredes efter sekretærens ønske bestemmelsen om, at Vælgerforeningen havde sæde, hvor formanden og kassereren boede. Fremover skulle sekretærens bopæl være Vælgerforeningens hjemsted. Begrundelsen herfor var, at Nis Nissen kunne vinde en halv dag ved ind- og udmeldelser, hvis foreningen fik sæde i Nordborg i stedet for Sønderborg.⁴⁰ Efter disse ændringer rejstes der kun meget få sager mod Vælgerforeningen.⁴¹

Reorganisering af Vælgerforeningens ledelse i 1907

Ved et bestyrelses- og tilsynsrådsmøde den 23. maj 1907 vedtoges et forslag til nye love for Vælgerforeningen.⁴² Forslaget blev med enkelte ændringer vedtaget på generalforsamlingen i Åbenrå den 9. juli samme år. De hidtil gældende bestemmelser om foreningens formål, sæde, medlemsbidrag, regnskab, medlemmer og tillidsmænd forblev uændrede. Derimod skulle bestyrelsen fremover kun bestå af 2 mand, en formand og en sekretær, der også var kasserer. Bestyrelsen valgtes på generalforsamlingen for en periode af fire år. Den kunne med tilsynsrådets samtykke ansætte en lønnet hjælpesekretær, hvis virksomhed blev fastsat i en arbejdsplan, som skulle godkendes af tilsynsrådet. Bestyrelsen blev altså formindsket, og dens funktionstid udvidet med et år. Det sidste var dog kun formelt en ændring. I

praksis genvalgte bestyrelsesmedlemmerne nu som før så ofte, de ønskede det.

Tilsynsrådet skulle efter de nye love sammensættes af dels de rigsdags- og landdagsmænd, der var medlemmer af foreningen (i 1907 to), dels af 25 valgte medlemmer, hvoraf 5 skulle være bosatte i Haderslev østeramt, 5 i Haderslev vesteramt, 6 i Sønderborg amt, 4 i Åbenrå amt, 3 i Tønder amt og 2 i Flensborg amt.⁴³ For disse medlemmer skulle der efter samme geografiske fordeling vælges 25 stedfortrædere, som indkaldtes enkeltvis, når faste medlemmer var forhindrede i at møde, og samlet, når der skulle tages beslutning om opstilling af valgkandidater. Stedfortræderne havde da lige stemmeret med tilsynsrådets faste medlemmer.

Man havde tidligere forsøgt at bøde på den lave mødeprocent ved bestyrelsesmøderne ved at oprette en stedfortræder-institution. Dette var sket i 1899, men ved valgene til det nyoprettede tilsynsråd i 1900 havde man ikke gentaget forsøget. Grunden til, at man nu i 1907 fik bestemmelsen om valg af stedfortrædere, var sandsynligvis, dels at mødeprocenten stadig var meget lav, dels at man ønskede at få så stort et organ som muligt til at træffe afgørelsen om opstilling af kandidater til rigs- og landdagsvalgene. Dette må ses på baggrund af den politiske udvikling siden H. P. Hanssens opstilling som rigsgaskandidat i sommeren 1906.

Den geografiske fordeling af posterne i tilsynsrådet blev stort set den samme som i 1888. Loven var ændret ved, at medlemmerne nu skulle »være bosatte i« mod tidligere »være fra« de pågældende amter. Bestemmelsen håndhævedes dog ikke ganske, og senere ændredes den, så medlemmerne blot skulle vælges i de pågældende amter.

1907-lovenes vigtigste fornyelse var imidlertid ændringen i valg-måden til tilsynsrådet. Valgene skulle ikke længere finde sted på generalforsamlingen, men lokalt i amterne. Disse skulle opdeles i lige så mange distrikter, som amterne skulle vælge repræsentanter, og hvert distrikt valgte et medlem og en stedfortræder ved almindelige flertalsvalg. De valgte behøvede ikke at bo i selve distriktet.

Med denne mere demokratiske valg måde undgik man, at generalforsamlingerne, som dårligt kunne være repræsentative, hverken for de menige medlemmers geografiske fordeling eller for deres politiske synspunkter, kom til at sammensætte Vælgerforeningens ledelse. Bestyrelsen mistede også herved den altafgørende indflydelse, som den

de facto havde haft på tilsynsrådets sammensætning. Når der skulle vælges et nyt medlem, havde bestyrelsen på generalforsamlingen foreslået en kandidat. Valgene skete ved håndsoprækning, og der foreligger kun ét eksempel på, at bestyrelsens kandidat blev forkastet.⁴⁴ Bestyrelsen havde således reelt bestemt, hvem der skulle vælges ind i tilsynsrådet, og havde ladet posterne være livsvarige ved at lade genvalg være almindeligt.⁴⁵

Ved lovændringen fik pressen adgang til tilsynsrådets møder. Der måtte ved møderne være én repræsentant til stede for hvert af de danske blade, hvis redaktører var medlemmer af Vælgerforeningen. Pressens repræsentanter kunne deltage i forhandlingerne, men havde ingen stemmeret.

I 1907 på denne »stærkt bevægede generalforsamling« valgtes også en ny formand for Vælgerforeningen.⁴⁶ Slagtermester Reimers trak sig tilbage på grund af alder. Han udnævntes af generalforsamlingen til æresmedlem. 1907-lovene omhandler ikke æresmedlemmers status, men ved en lovrevision i 1909 blev de ligestillet med de faste medlemmer af tilsynsrådet. Som ny formand valgtes gdr. J. N. H. Skrumsager, Københoved, som opnåede 332 stemmer. Gdr. P. Grau, Pøl, fik 220 stemmer. Denne afstemning var også et led i den standende strid mellem de to retninger i nordslesvigsk politik og vil senere blive behandlet nærmere.

Det blev på generalforsamlingen besluttet, at der skulle udarbejdes en forretningsorden for bestyrelsen og tilsynsrådet. Denne vedtoges i november 1907, efter at det nye tilsynsråd var trådt sammen. Den fastsatte proceduren for bestyrelsens og tilsynsrådets møder og specificerede deres virksomhedsområde nærmere, end lovene gjorde. Også vedtagelsen af forretningsordenen gav anledning til en voldsom debat inden for Vælgerforeningen. Denne behandles nærmere i et senere afsnit.

Statutændringer 1907–1914

Vælgerforeningens organisation forblev i hovedsagen uændret i perioden fra 1907 til 1914, bortset fra enkelte mindre vedtægtsændringer, som her kort skal omtales.

På generalforsamlingen i 1908 åbnedes der adgang for kvinder over 18 år til at opnå medlemskab af foreningen. Dette var blevet

muligt, fordi den nye tyske Rigsforeningslov netop havde afløst den i Nordslesvig hidtil gældende prøjsiske Foreningslov. Rigsforeningsloven tillod kvinder at være medlemmer af politiske foreninger.⁴⁷ Samtidig slettedes som nævnt kravet om, at tilsynsrådets medlemmer skulle være bosat i det amt, som valgte dem. Valgene blev fastlagt til september måned. Valgtidspunktet blev dog senere flyttet flere gange.⁴⁸

I 1909 udvidedes bestyrelsen med en næstformand, så den igen kom til at bestå af tre medlemmer. Den skulle ikke længere vælges af generalforsamlingen, men af tilsynsrådet og dets stedfortrædere på det første møde efter årsskiftet. Valget var frit blandt samtlige foreningens medlemmer og gjaldt for seks år mod tidligere fire år.

Den 22. januar 1910 valgtes gdr. P. Grau, Pøl, til næstformand. Formanden, J. N. H. Skrumsager og sekretæren Nis Nissen var i 1907 blevet valgt for fire år. Sekretæren skulle afgå først, nemlig efter to år. Han genvalgtes i 1909, men nedlagde sit mandat året efter. I stedet valgtes gdr. Martin Simonsen, Flovt.⁴⁹ Simonsen beholdt sekretærposten, indtil Vælgerforeningen blev opløst i 1921. Skrumsager fortsatte som formand til 1919, da H. P. Hanssen efterfulgte ham. Ved Hanssens udnævnelse til minister i juni samme år nedlagde han formandsposten, som grev O. D. Schack herefter bestred de sidste år.

Ved revisionen af lovene i 1909 blev æresmedlemmer fødte medlemmer af tilsynsrådet. Samtidig blev foreningens to konsulenter, redaktør Kr. Refslund Thomsen, der var leder af »Nordslesvigsk Arbejdersekretariat«, og tandlæge Jonathan Smith, der var konsulent i kommunale anliggender, ligestillet med pressens repræsentanter. De fik taleret, men ikke stemmeret ved ledelsens møder.

I 1913 skete endnu en ændring af lovene vedrørende tilsynsrådets sammensætning. Herefter blev også *kandidater* til rigsdags- og landdagsvalg fødte medlemmer, såfremt de var medlemmer af foreningen og ikke i forvejen havde sæde i tilsynsrådet. Forslaget til denne udvidelse var stillet af gdr. N. J. Gotthardsen, Nørmark, på et bestyrelses- og tilsynsrådsmøde den 26. marts samme år. Gotthardsen var på samme møde blevet opstillet som rigsdagskandidat i 4. valgkreds, efter at den tidligere kandidat, fhv. lærer P. Jessen var død. I Gotthardsens forslag indgik imidlertid ikke tilføjelsen »såfremt kandidaterne ikke i forvejen havde sæde i rådet«, så hans tanke med det har

formodentlig været, at det ville medføre valget af endnu en protesttilhænger fra Tønder amt i hans sted. Men med den vedtagne tilføjelse fik ændringen ingen reel betydning, da Gotthardsen allerede var medlem af tilsynsrådet.

I perioden 1918–1920 skete en del forandringer inden for Vælgerforeningens organisation, men da de er uden særlig relevans i denne sammenhæng, vil det blive for omfattende at komme nærmere ind på dem.

Organisatorisk set kan tiden 1888–1914 i Vælgerforeningens historie tredeles i perioderne 1888–1900, 1900–1907 og 1907–1914. De to første perioder adskilte sig reelt ikke fra hinanden. Statutændringerne i 1900 var kun af taktisk-nominel karakter, bestemt af Köllerpolitikken. I personsammensætningen skete der ingen ændringer, idet alle medlemmer af den gamle bestyrelse blev valgt ind i det nye tilsynsråd i 1900. Kun købmand Nis Jensen, Branderup, blev nyvalgt, og han trådte i stedet for afdøde fysikus P. A. Madvig, Haderslev. Det vigtigste skel blev derfor sat med reformen i 1907. Valgene til tilsynsrådet skete nu på en bredere, mere demokratisk basis. Ved nyvalgene i 1907 indvalgtes således kun 10 af 1906-styrelsens 23 medlemmer blandt det nye tilsynsråds 27 medlemmer. Den nye valgmåde måtte afgjort formodes at give en mere korrekt afspejling af de ledende personers og holdningers styrke i den nordslesvigske befolkning.

Reformen i 1907 var en følge af den interne politiske debat blandt Nordslesvigs dansksindede befolkning efter rigsdagsmand Jens Jessens død i 1906. Det synes ellers at være karakteristisk, at de organisatoriske ændringer, som Vælgerforeningen undergik i den her behandlede periode, som oftest var foranlediget af ydre omstændigheder. Det gjaldt f. eks. statutændringerne i 1900, flytningen af foreningens hjemsted i 1901, samt lovændringen i 1908, hvorved kvinder fik adgang til medlemsskab.

Vælgerforeningens målsætning og funktion

Ifølge de love, som den konstituerende forsamling vedtog i Vojens i 1888, var Vælgerforeningens erklærede formål »at vække, vedligeholde og styrke interessen for vore politiske forhold, og særlig at formå vælgerne til forskellige lovgivende forsamlinger til at møde

ved valgurnen og udøve den ret, der er givet enhver statsborger til at afgive sin stemme på den kandidat, han med hensyn på bestræbelserne for landets og folkets tarv føler sig i overensstemmelse med.«⁵⁰

I betragtning af tilbagegangen i antallet af afgivne stemmer på dansksindede kandidater ved de politiske valg i Nordslesvig i 1870'erne og -80'erne var det naturligt, at man oprettede en forening, hvis hovedformål var at arbejde hen imod en større dansk tilslutning ved valgene fremover.⁵¹

Initiativtagerne til Vælgerforeningen havde dog et bredere politisk sigte med den, hvilket formålsparagraffens indledning også viser. Det kan ikke være korrekt, når Martin Simonsen anfører, at man oprindeligt kun havde planlagt en valgforening. Simonsen skriver, at det først under forhandlingerne om foreningens vedtægter blev fremført, at en valgforening havde for snæver en målsætning.⁵² Men allerede da H. P. Hanssen i Berlin fremsatte sit forslag om en vælgerforening overfor de parlamentariske repræsentanter, havde han påpeget, at det, danskheden i Nordslesvig manglede, var en politisk organisation, som foruden valgarbejdet kunne lede det politiske arbejde i almindelighed. En sådan forening skulle også danne det økonomiske grundlag for valgagitationen og for rigsdagsmandens arbejde. Desuden manglede man i Nordslesvig i høj grad et samlingsorgan for edsstridens to retninger.⁵³

Det kunne skyldes en erindringsforskydning, når H. P. Hanssen i »Et Tilbageblik« skriver, at han allerede før oprettelsen havde tiltænkt Vælgerforeningen de ovennævnte funktioner, men det er det næppe. Det forekommer usandsynligt, at man i 1888 skulle have planlagt en forening med valgarbejde som eneste målsætning. Dels havde de tidligere bestræbelser på at oprette et koordinerende organ haft bredere politisk sigte, dels må det simpelt hen på dette tidspunkt have været utænkeligt at planlægge en politisk forening uden at drage de problemer, som edsstriden havde rejst, ind i overvejelserne. Man havde mange erfaringer, som viste det ønskelige i en fast central ledelse af de dansksindedes politik i almindelighed.⁵⁴

H. P. Hanssen præciserede Vælgerforeningens opgaver i en artikel i Dybbøl-Posten den 18. juli 1888. Han refererede heri de funktioner, som forskellige talsmænd for foreningen ved Vojens-mødet havde påpeget som væsentlige. Vælgerforeningen skulle slutte de dansksindede

nordslesvigere sammen, så de mere energisk og mere enige kunne tilbagevise den voksende tyske agitation. Den skulle sørge for, at alle dansksindede mødte op og stemte ved valgene. Desuden skulle den varetage befolkningens »politiske opdragelse«, blandt andet ved at udbrede kendskabet til de gældende love, så disse kunne udnyttes fuldt ud i den nationale kamp. H. P. Hanssen konkluderede således: »Den skal kort og godt sammen med vore repræsentanter varetage befolkningens politiske interesser.«⁵⁵

Vælgerforeningens formålsparagraf forblev stort set uændret op til 1. verdenskrig. I 1907 forkortedes dens ordlyd til: »Foreningens formål er at vække, vedligeholde og styrke interessen for vore politiske forhold og særlig at formå vælgerne til de forskellige lovgivende forsamlinger til at deltage i valgene.« I 1909 blev valgene præciseret som de »politiske, kommunale og andre valg«. Foreningens erklærede formål var altså, bortset fra valgarbejdet, meget vagt formuleret. De øvrige politiske funktioner, som Vælgerforeningen skulle varetage, blev aldrig nærmere specificeret i vedtægterne. Derimod blev bestemmelserne om valgarbejdet udbygget og systematiseret i den foretningsorden og arbejdsplan for bestyrelsen og tilsynsrådet, som blev vedtaget i efteråret 1907.⁵⁶

Det skal her bemærkes, at Vælgerforeningen rent formelt ikke påtog sig nogen myndighed til at være de dansksindede nordslesvigeres »parlament«, som kunne udtrykke befolkningens politiske overbevisning eller bestemme dens politiske taktik. Heller ikke opstillingen af de parlamentariske kandidater, der blev en af dens vigtigste funktioner, var stadfæstet i foreningens vedtægter.

I december 1888 udstedtes den bekendte skoleinstruks, som begrænsede den dansksprogede undervisning i de nordslesvigske skoler til fire ugentlige religionstimer og afskaffede dansk som undervisningsfag.⁵⁷ Det blev Vælgerforeningens første store opgave at søge denne instruks ændret. Den iværksatte en underskriftsindsamling blandt skoleinteressenterne på et andragende til regeringen i Slesvig om, at dansk måtte bevares som undervisningsgenstand i samme omfang som hidtil. Samtidig opfordrede Vælgerforeningen kirkeforstanderskaberne til at indgive andragender til konsistoriet i Kiel om, at børnene måtte få så megen danskundervisning i skolen, at de kunne læse og forstå de danske lærebøger i religion.⁵⁸ Henvendelserne var dog resultatløse.

Bortset fra dette emne behandlede bestyrelsen i 1890'erne især trivielle spørgsmål som budgetlægning, herunder spørgsmålet om økonomisk bistand til rigsdagsmanden, og den godkendte sekretærens årsberetninger. Omkring valgene planlagdes valgmoder og valgopråb.⁵⁹

Indtil 1906 afholdt bestyrelsen kun 2–3 møder årligt. I perioderne 1894–96 og 1904–06 ses der ikke at være afholdt møder overhovedet. Tilsyneladende var Vælgerforeningens sekretær, i det mindste så længe H. P. Hanssen bestred embedet, bemyndiget til at træffe ret vidtgående foranstaltninger på egen hånd, og han aflagde så ved møderne beretning om sin, d. v. s. foreningens virksomhed.⁶⁰

I bestyrelsens forhandlingsprotokol er der ikke spor efter de »store beslutninger«, som Vælgerforeningen ifølge Anders Lebeck traf, bl. a. under Köller-tiden.⁶¹ Grunden hertil kan være, at protokollen blev ført således, at det ikke ville skade foreningen, hvis myndighederne igen beslaglagde dens papirer.⁶² Det kan dog ligesåvel skyldes, at den samlede bestyrelse faktisk ikke traf så mange vigtige afgørelser. H. P. Hanssen udførte det største arbejde selv og traf også selv en del større afgørelser.

En af de »store beslutninger«, Lebeck omtaler, var modtrækket mod landråden i Sønderborg. Denne havde i 1898 truet med at udvise alle danske undersåtter i kommuner i Sønderborg kreds, med mindre de forældre med tysk statsborgerskab, som havde børn på skoler i Danmark, inden jul kaldte børnene hjem. H. P. Hanssen besluttede at meddele forældrene, at de skulle ignorere truslen, og først efter at have udsendt denne meddelelse indkaldte han Vælgerforeningens bestyrelse. Bestyrelsen godkendte hans handlemåde og udsendte et opråb med samme indhold.⁶³ Denne situation, som ganske vist krævede hurtig handling, viser Hanssens stærke position inden for Vælgerforeningen.

H. P. Hanssen havde udtrykt en af Vælgerforeningens vigtige funktioner som befolkningens »politiske opdragelse«, en opgave han egenhændigt tog op, da han i årene 1891–98 udsendte »Vore Rettigheder« I–III. Disse pjecer redegjorde for henholdsvis forenings- og forsamlingsretten, rigsdagsvalgene og landdagsvalgene (i 1909 udkom fjerde pjece om den nye rigsföreningslov).⁶⁴ Desuden førte han en udstrakt rådgivningsvirksomhed om allehånde politiske, økonomiske og kulturelle spørgsmål.⁶⁵

Det kan således med megen ret hævdes, at H. P. Hanssen, i hvert

fald indtil han fratrådte som sekretær i 1896, men reelt også derefter, tegnede Vælgerforeningen og var dens vigtigste drivkraft. De eneste vigtige politiske afgørelser, som bestyrelsen som helhed traf i perioden frem til 1906, var faktisk bestemmelserne om kandidatopstilling til rigsdags- og landdagsvalgene.⁶⁶

Ligesom det blev Vælgerforeningens opgave at opstille kandidater til parlamenterne i Berlin, blev den også det forum, hvori interne uoverensstemmelser i de dansksindede nordslesvigeres politiske ledelse søgtes bilagt. Første gang Vælgerforeningen fungerede som mægler var i 1899. H. P. Hanssen var da blevet angrebet hårdt i Flensborg Avis på grund af sin deltagelse i afsendelsen af et telegram til digteren Claus Groth på dennes 80-års dag. Hanssen indankede sagen for Vælgerforeningens bestyrelse. Han gjorde rede for sine grunde til at deltage i lykønskningen og fik derefter et tillidsvotum fra den samlede bestyrelse på ét medlem nær (sandsynligvis redaktør Jessen).⁶⁷

Vælgerforeningen, og først og fremmest H. P. Hanssen, kom efterhånden til at lede et stort og mangesidet arbejde i Nordslesvig. Især efter 1907 blev dette dog systematiseret i ret høj grad og fordelt på forskellige organer, mere eller mindre uafhængige af Vælgerforeningen. Det første skridt hen imod denne »decentralisering« blev taget i 1902, da »Jernfondet« blev oprettet. På privat basis indsamledes en kapital, hvis renter skulle danne økonomisk baggrund for Vælgerforeningens oplysende virksomhed. »Jernfondet« fik en selvstændig bestyrelse, som indtil 1907 valgtes på Vælgerforeningens generalforsamling, derefter valgtes den af foreningens bestyrelse og udvidede tilsynsråd. Landdagsmand Julius Nielsen blev formand for bestyrelsen.⁶⁸

I efteråret 1907 blev tandlæge Jonathan Smith, Haderslev, tilknyttet Vælgerforeningen som konsulent i kommunale anliggender.⁶⁹ Fra første oktober 1908 oprettedes »Nordslesvigsk Arbejdersekretariat« (Vælgerforeningens oplysningskontor), der blev ledet af en arbejdersekretær, som tillige fungerede som foreningens hjælpesekretær. Hertil udnævntes cand. polit. Kr. Refslund Thomsen, som først og fremmest kom til at beskæftige sig med rådgivning vedrørende Arbejderforsikringsloven.⁷⁰ Befolkningens »politiske opdragelse« blev yderligere fra 1909 varetaget på årlige social-politiske kurser, der afholdtes på »Folkehjem« i Åbenrå. På disse én uge lange kurser foredroges om aktuelle sociale, økonomiske og politiske emner.⁷¹

Vælgerforeningen var også medvirkende både ved oprettelsen af

»Nordslesvigsk Kreditforening« i 1909 og af »Landeværnet« i 1913. Disse institutioner blev skabt som modtræk mod den økonomiske bistand, som fra officiel tysk side ydedes til tyskhedens fremme i Nordslesvig, og skulle sikre, at dansk-ejede landbrugsejendomme forblev i dansksindedes besiddelse.⁷² Vælgerforeningens virksomhed omfattede i årene op mod 1. Verdenskrig endnu flere områder, men de væsentligste skulle være nævnt.

Bortset fra det arbejde, som »Jernfondet« varetog, var det som nævnt H. P. Hanssen, der indtil 1907 var den energiske og centrale figur i Vælgerforeningens oplysende og rådgivende virksomhed. Her ved sikrede han – samtidig med at han skabte sig selv en meget fremtrædende position i Nordslesvig – at Vælgerforeningen kom til at fungere på alle de områder, som man ved dens oprettelse påtænkte. Det var også H. P. Hanssen, der tog initiativ til oprettelsen af de fleste af ovennævnte organer under Vælgerforeningen.⁷³ Efter reorganiseringen i 1907 afholdtes flere bestyrelses- og tilsynsrådsmøder end tidligere. Dette skyldtes dels, at Vælgerforeningens virksomhedsområde voksede og dels, at flere af de politiske problemer blev drøftet inden for Vælgerforeningen, efter at protest- og forhandlingstilhængerne var blevet mere jævnyrdigt repræsenteret i dens ledelse.

Det fremgår ikke af sagerne i Vælgerforeningens arkiv, i hvor høj grad bestyrelsen havde kontakt med foreningens menige medlemmer. Tillidsmændene skulle fungere som kontaktled til bestyrelsen, men i arkivet ses kun henvendelser fra tillidsmænd om rent praktiske spørgsmål vedrørende deres funktion.

Det har dog ikke skortet på henvendelser fra de nordslesvigske vælgere. De var blot ikke rettet til Vælgerforeningen som institution. H. P. Hanssen havde via sin rådgivningsvirksomhed en udstrakt kontakt med befolkningen, og det samme gjaldt senere de forskellige »kontorer« under Vælgerforeningen.⁷⁴ Foreningens ledelse sad ingenlunde i et elfenbenstårn. De politiske forgrundsfigurer var som oftest lokale »sognekonger« eller lignende, der var kendte af og selv kendte deres områdes befolkning og dets politiske synspunkter. De afholdt møder både op mod de politiske valg og valgene til Vælgerforeningens tilsynsråd.⁷⁵ Desuden udøvede de en omfattende virksomhed som foredragsholdere og indledere ved møderne i Nordslesvigs forsamlingshuse.⁷⁶

POLITISKE STRIDSPØRGSMAÅL I NORDSLESVIG 1906-10

*Optantkonventionen og dens forhistorie**H. P. Hanssens og Jens Jessens rolle i forhandlingerne*

Den 11. januar 1907 afsluttedes forhandlingerne mellem den danske og den tyske regering om en konvention, der gav en stor del af de nordslesvigske optantbørn mulighed for at blive naturaliserede. På grund af forestående rigsdagsvalg i Tyskland fandt ratifikationen og offentliggørelsen først sted den 21. januar.¹ Konventionen er bemærkelsesværdig. Den var den første og, bortset fra sprogparagraferne i Rigsforeningsloven af 1908,² den eneste virkelige indrømmelse, de dansksindede i Nordslesvig opnåede ad politisk vej under hele fremmedherredømmet.

Optantkonventionens forhistorie skal her kort omtales, fordi den var baggrund for den uro, der opstod i Nordslesvig efter H. P. Hanssens afstemning i Den tyske Rigsdag den 13. dec. 1906. Konventionen gav desuden anledning til en principiell debat i Nordslesvig om de dansksindedes politik, som prægede hele det her behandlede tidsrum. Det vil dog blive for omfattende at redegøre for alle faser og aspekter af optantkonventionens forhistorie. Det centrale er her de nordslesvigske synspunkter og forhandlinger. Spørgsmålene om Danmarks og Tysklands indbyrdes forhandlinger og de to landes motiver til at indgå traktaten vil derfor kun blive berørt, for så vidt de er nødvendige for forståelsen af de nordslesvigske parlamentarikers forhandlinger.³

Optantspørgsmålet blev i 1902 inddraget i de dansk-tyske tilnærmelsesbestræbelser, da landdagsmand H. P. Hanssen via dr. phil. Aage Friis, København, fik kontakt med den danske konseilspræsident, prof. Deuntzer. Deuntzer ønskede at få klarhed over, hvorledes den danske regering eventuelt kunne yde støtte til de dansksindede i Nordslesvig under sine forhandlinger med Tyskland.⁴ H. P. Hanssen udarbejdede i denne anledning en betænkning om optantspørgsmålet. Denne betænkning anvendtes af den danske regering, da forhandlingerne med Tyskland blev taget op efter kronprins Frederiks besøg i Berlin i efteråret 1902. Resultatet heraf blev, at den tyske regering ad administrativ vej beordrede en mildning i den lokale nordslesvigske forvaltnings kurs overfor optanterne.⁵

Også grev Raben-Levetzau, der ved regeringsskiftet i 1905 blev udenrigsminister i ministeriet J. C. Christensen, optog kontakt med H. P. Hanssen og fortsatte forhandlingerne med Tyskland om optantspørgsmålet.⁶ Den tyske regering var af hensyn til forholdet til Danmark velvilligt indstillet. Det var oprindeligt meningen, at den ville søge optantspørgsmålet løst ved interne forholdsregler, men de prøjsiske embedsmænd i Nordslesvig obstruerede bestræbelserne herpå.⁷

Alle forhandlingerne var naturligvis strengt hemmelige, og selv den nordslesvigske rigsdagsmand, redaktør Jessen, blev holdt uvidende om deres eksistens. Under en samtale i Berlin i begyndelsen af 1906 kom H. P. Hanssen til at antyde overfor Jessen, at der faktisk var forhandlinger om optantspørgsmålet i gang mellem den danske og den tyske regering. Jessen benægtede da kraftigt, at dette kunne være korrekt, for han havde selv skriftligt bevis på det modsatte fra Raben-Levetzau.⁸ Først i april samme år blev Jessen informeret om, at H. P. Hanssens udtalelse havde været sand – at der faktisk foregik realitetsdrøftelser om en bedring af forholdene i Nordslesvig, herunder om optanternes stilling.⁹

Grunden til, at man overhovedet oplyste Jessen om forhandlingerne, var, at han i sin uvidenhed kom på tværs af dem. Jessen havde i dec. 1905 anmeldt en interpellation om optantspørgsmålet, og da den i foråret 1906 skulle for i Rigsdagen, blev Jessen af det tyske rigskancelli anmodet om at trække den tilbage. Man var da nødt til at forklare ham grunden hertil. Jessen fulgte henstillingen, men begyndte derefter selv at arbejde med sagen, idet han stadig intet kendte til H. P. Hanssens parallelle forhandlinger.¹⁰

På et bestyrelsesmøde i Vælgerforeningen den 11. april 1906 meddelte Jessen sit kendskab til optantforhandlingerne, og han fik bestyrelsens tilslutning til, at han skulle tale med overpræsident Wilmowski i Slesvig om sagen. Hverken H. P. Hanssen eller den anden landdagsmand Julius Nielsen, Vojens, var til stede ved dette møde.¹¹ Men Julius Nielsen, der var bekendt med H. P. Hanssens forhandlinger, havde før mødet i Vælgerforeningen forgæves søgt at tale Jessen fra at tage til Slesvig.¹² Jessen opnåede intet ved samtalen med Wilmowski, da overpræsidenten ikke ville give løfter i optantsagen.¹³ Jessen fik dog endnu engang bekræftet, at optantspørgsmålet ville blive løst. Han skrev den 2. maj til Peter Grau, Pøl, at man i indenrigsministeriet i Berlin samme dag helt havde desavoueret Wilmow-

ski.¹⁴ Jessens sygdom (og påfølgende død) hindrede ham i yderligere at forfølge sagen.

H. P. Hanssen skriver, at årsagen til, at Jessen holdtes uden for forhandlingerne om optantspørgsmålet, var, at Hanssen og daværende rigsdagsmand Gustav Johannsen i 1899 havde indgået en aftale om at dele de internationale sager imellem sig, således at optantspørgsmålet blev Hanssens område og problemet omkring salget af De vestindiske Øer Johannsens. Derved risikerede de ikke at måtte røbe vigtige oplysninger til myndighederne, såfremt de blev stævnedes som edsfæstede vidner mod hinanden i eventuelle retssager.¹⁵ A. Svensson har med rette kritiseret dette »mellemspil«, at den fornemste danske repræsentant i Berlin var og blev uvidende om forhandlingerne i en så vigtig sag, indtil han fra den tyske regering blev informeret om dem. H. P. Hanssen burde naturligvis have fornyet aftalen, da Jessen i 1901 efterfulgte Gustav Johannsen som rigsdagsmand.¹⁶

Den egentlige årsag til, at Jessen blev holdt uvidende om optantforhandlingerne, var vel snarere dels det personlige modsætningsforhold, der bestod mellem Jessen og H. P. Hanssen, og dels deres afvigende politiske standpunkter. Hanssen repræsenterede jo forhandlingsfløjen i Nordslesvig, mens Jessen var protesttilhængernes ubestridte fører. Det er derfor muligt, at H. P. Hanssen frygtede, at Jessen ville modarbejde optantforhandlingerne, hvis han fik kendskab til dem. En sådan frygt viste sig altså ubegrundet, men det ses af et brev fra Julius Nielsen til H. P. Hanssen, at den kan have spillet en rolle: »--- men ganske morsomt er det, at Jessen som den uforsonligste uforsonlige ved første klap er parat til at gå over til vor politik«. ¹⁷

Franz von Jessen fremsætter i sine erindringer den påstand, at det modsatte forhold også var gældende, nemlig at H. P. Hanssen var uvidende om Jessens forhandlinger i Berlin og Slesvig, indtil de blev offentliggjort i Flensborg Avis kort efter Jessens død den 22. juli 1906.¹⁸ Dette er ikke rigtigt. H. P. Hanssen sad ganske vist i fængsel, mens Jessens forhandlinger stod på, men han blev alligevel informeret derom fra flere sider. Julius Nielsen gengav overfor H. P. Hanssen Jessens beretning om interpellationen og om hans plan om at tale med Wilmowski i Slesvig.¹⁹ I H. P. Hanssens arkiv ses et brev, som redaktør Jessen den 5. maj skrev til Vælgerforeningens sekretær Nis Nissen. Jessen meddelte heri forløbet af sin samtale med Wilmowski.

*Gårdejer Nis Nissen, Nordborg (1862–1947), Vælgerforeningens sekretær 1896–1910.
(Historiske samlinger for Sønderjylland)*

Nis Nissen har sandsynligvis videresendt det til H. P. Hanssen, netop for at underrette denne om sagen.²⁰ Desuden fik Hanssen via højesteretsadvokat Nellemann og folketingsmand H. L. Møller, København, en beretning om Jessens forhandlinger i Slesvig. Denne beretning var efter Jessens anmodning skrevet af redaktør Ernst Christiansen, Flensborg, og sendt til H. L. Møller.²¹ H. P. Hanssen blev derfor formentlig ikke særlig overrasket, da Flensborg Avis den 24. juli offentliggjorde Jessens forhandlinger om optantspørgsmålet.

H. P. Hanssen fortsatte som rigsdagsmand sin uofficielle deltagelse i de dansk-tyske forhandlinger.²²

Optantkonventionen

Efter Frederik VIII's besøg i Berlin i nov. 1906 gik forhandlingerne om optantspørgsmålet ind i sin sidste fase. Grev Raben kontaktede H. P. Hanssen, for at nordlesvigerne kunne fremføre, hvad de ønskede, traktaten skulle omfatte, og Hanssen fremlagde et udkast, som med enkelte ændringer blev vedtaget. Den tyske regering var ret åben overfor konventionens udstrækning. Den var villig til at acceptere, at alle optantbørn blev naturaliserede. Derimod betingede den sig, at konventionens præambel blev udformet således, at Danmark heri dels anerkendte Wienerfreden og alle senere flermagtsaftaler med bestemmelser vedrørende hertugdømmerne, d. v. s. den tysk-østrigske aftale om § 5's ophævelse i 1878, og dels forpligtede sig til at modarbejde bestræbelser i Danmark på at ændre nordlesvigske forhold.²³ Grunden til dette var, at den tyske regering ønskede, at traktaten overfor den tyske offentlighed og de prøjsiske embedsmænd i særdeleshed skulle stå som en åbenlys sejr.²⁴ Det var for den danske regering ikke så vanskeligt at acceptere indledningens første del, fordi en tidligere regering allerede i 1879 havde anerkendt den tysk-østrigske overenskomst.²⁵ Den sidste bestemmelse vakte større modstand, fordi den muligvis engang i fremtiden kunne medføre tysk indblanding i danske forhold.²⁶ Efter flere forgæves forsøg på at gennemføre en mere intetsigende formulering af præambelen accepterede man dog fra dansk side den endelige ordlyd: »Efter at grænserne mellem Danmark og Prøjsen er blevne fastsatte ved Wienerfredstraktaten af 30. okt. 1864 og ved de dispositioner, som hans majestæt kongen af Prøjsen og hans majestæt kejseren af Østrig har truffet i medfør af nævnte traktat, har hans majestæt kongen af Danmark og hans majestæt kongen af Prøjsen besjælede af det overensstemmende ønske at se den uro fjernet, som findes i visse befolkningskredse, særlig i henseende til deres statsborgerlige forhold, og i den forventning, at denne af begge parter tilsigtede virkning tilfulde vil blive opnået ved nærværende overenskomst, idet hver af de to regeringer på sit statsområde og inden for rammen af sit lands lovgivning forpligter sig til på enhver måde at virke i dette øjemed, udnævnt som deres befuldmægtigede til at afslutte en overenskomst derom — —.«²⁷

Ved optantkonventionen fik »de på prøjsisk statsområde bosatte nationalitetsløse optantbørn, hvorved forstås de efter faderens optionserklæring, men inden den danske indfødsretslov af 19. marts 1898 trådte i kraft, uden for Danmark fødte børn« ret til at få prøjsisk statsborgerskab, når de almindelige lovbestemte forudsætninger var opfyldt.²⁸

I den tyske presse blev præambelen i vid udstrækning tolket som konventionens vigtigste punkt, mens den danske presse i første omgang især drøftede konventionens øvrige indhold. Der fremkom dog meget hurtigt en dansk kritik af den tyske presses fortolkning, idet enkelte blade erklærede, at Danmark i realiteten ikke havde givet afkald på sin ret i overensstemmelse med § 5 ved at acceptere konventionens indledning. For at modvirke udbredelsen af denne opfattelse, pressede tyske regeringskredse den danske regering til officielt at imødegå denne udlægning af præambelen.²⁹ Dette skete i form af en meddelelse fra udenrigsministeriet til Den danske Rigsdag, hvor det blev understreget, at hensigten med præambelen var at konstatere Prøjsens hjemmel til hertugdømmerne.³⁰

Optantkonventionens virkning og modtagelse i Nordslesvig vil blive behandlet senere. Her skal det blot påpeges, at de forhandlinger, H. P. Hanssen førte forud for optanttraktatens vedtagelse, var ukendte også i de ledende politiske kredse i Nordslesvig. Vælgerforeningen havde ingen indflydelse på de parlamentariske repræsentanters politik i optantsagen, bortset fra godkendelsen af Jessens Slesvigrejse i april.

H. P. Hanssens opstilling som rigsdagskandidat

Protesttilhængernes kritik af H. P. Hanssens politik

Redaktør Jessen døde den 22. juli 1906. Som kandidat til udfyldningsvalget til Rigsdagen opstillede Vælgerforeningens samlede bestyrelse den 28. juli enstemmigt landdagsmand H. P. Hanssen. Han opfordredes samtidig til at fortsætte i Landdagen, indtil næste ordinære valg til denne i 1908.³¹

Allerede før H. P. Hanssen var blevet rigsdagskandidat, var der i Nordslesvig fremkommet en del kritik af hans politiske linie. Efter Köller-politikkens ophør (og fra det tidspunkt H. P. Hanssen fik kontakt med det danske udenrigsministerium) havde Hanssen og den

anden landdagsmand, Julius Nielsen, tilrådet, at nordslesvigerne førte en forsigtig politik overfor de tyske magthavere og ikke agiterede for voldsomt for at få § 5 gennemført. De mente, at den lettelse i den officielle kurs, som kunne spores efter von Köllers forflyttelse, kunne befæstes og fremmes gennem en tilbageholdende fremtræden i Nordslesvig. Desuden regnede de med, at optantproblemet muligvis kunne løses gennem de dansk-tyske forhandlinger, såfremt de dansk-sindede nordslesvigerne undlod at fremprovokere en skærpet tysk kurs ved at påberåbe sig genforeningskravet.³² Protesttilhængerne i Nordslesvig var langt fra enige i disse synspunkter. De kritiserede H. P. Hanssens politik så stærkt, at han i begyndelsen af 1906 omtalte muligheden af at trække sig tilbage fra det parlamentariske arbejde, fordi dette blev vanskeliggjort ved modstanden i Nordslesvig.³³

Ved opstillingsmødet i Vælgerforeningen den 28. juli forsøgte en af H. P. Hanssens modstandere, gdr. P. Tønder, Birkelev, at få Hanssen til offentligt at erklære, at han stod fast på § 5, således som Jessen havde gjort. Dette ville H. P. Hanssen ikke acceptere. Han ønskede at være helt frit stillet, hvis han som rigsdagsmand skulle forhandle i Berlin. Hans indstilling til § 5 var, at »den burde sættes uden for diskussion, indtil der var mening i atter at stille den i forgrunden«. P. Tønder fik ingen tilslutning til sit forslag, og bestyrelsen og tilsynsrådet vedtog derefter enstemmigt at opstille H. P. Hanssen som Jessens efterfølger.³⁴ Redaktør Jessen havde før sin død til redaktør Ernst Christiansen udtalt, at Peter Grau, Pøl, var den eneste, der »uden fare« kunne overtage rigsdagsmandatet, når han selv døde. Men Jessen havde tilføjet, at det næppe var muligt at få Graus valg gennemført.³⁵ Der blev heller ikke på opstillingsmødet foreslået andre kandidater end H. P. Hanssen, og sagen var dermed afsluttet i Vælgerforeningen.

I pressen fremkom derimod skarpe angreb på Hanssens politik. Ernst Christiansen, der efter Jessens død blev ledende redaktør af Flensborg Avis, førte an i denne kritik, hvis formål var at fremhæve Jessens politik overfor H. P. Hanssens.³⁶ Christiansen indrømmede i 1911, at angrebene på H. P. Hanssen nok havde været for voldsomme. Grunden hertil var dels »stemningen i tiden« og dels, at han havde reageret på bl. a. Politikens og Hejmdals stærke fremhævelse af den nye rigsdagskandidat. Politiken havde bl. a. skrevet, at der nu ville finde en kursændring sted i nordslesvigsk politik, at Jessens poli-

tik var død, og at det nu var H. P. Hanssen og Hejmdal, der skulle give tonen an.³⁷ Artiklerne i Politiken var affattet af Aage Friis, som uofficielt var tilknyttet udenrigsministeriet og derfor kendte H. P. Hanssens forhandlinger i optantsagen.³⁸ Det anvendte materiale har ikke kunnet oplyse, om Friis's artikler i august 1906 stod helt for hans egen regning eller var inspireret fra »højere sted«.

Angrebene i Flensborg Avis blev behandlet på et bestyrelses- og tilsynsrådsmøde i Vælgerforeningen den 19. august. Man vedtog her en henstilling til avisen om at indstille angrebene af hensyn til det forestående rigsdagsvalg.³⁹ Forinden havde der været planer fremme om en privat henvendelse til fru Jessen, der var ejer af Flensborg Avis, for at få hende til at standse angrebene, men denne plan blev tilsyneladende ikke realiseret.⁴⁰

På mødet den 19. august behandlede også et forslag om en »takke-adresse« til redaktør Jessen. Forslaget var stillet af de to protesttilhængere gdr. Fred. Høyberg, Visby, og møller Lydik Jacobsen, Brøns. Forslaget faldt, idet man i stedet på J. N. H. Skrumsagers forslag vedtog at oprette et legat i Jessens navn til støtte for danskheden i de truede egne.⁴¹

Fred. Høyberg havde oplæst et udkast til den foreslåede adresse for landdagsmændene Skrumsager m. fl. ved et møde, der afholdtes i Flensborg den 2. august i anledning af afsløringen af Gustav Johannsens mindesmærke. Adressen udtrykte dels en tak til Jessen for hans store arbejde i den danske sags tjeneste og dels et løfte om, at man ville forblive hans standpunkt tro, hvilket blev udtrykt i vendingen »Gå aldrig på akkord med uretten«. H. P. Hanssen og hans meningsfæller opfattede adressen som en misbilligelse af landdagsmændenes politik og protesterede mod dens offentliggørelse. På vejen fra Flensborg meddelte P. Skau imidlertid Hanssen, at det den foregående aften på Flensborg Avis' kontor allerede var blevet vedtaget at udsende adressen.⁴² J. N. H. Skrumsager, der som H. P. Hanssens nære ven og meningsfælle var imod adressen, henvendte sig til fru Jessen. Han meddelte hende, at adressen både af venner og modstandere ville blive opfattet som et skaktræk mod Hanssen. Han anmodede hende derfor om at henvende sig til Reimers, der var formand for Vælgerforeningen. Hun skulle bede om, at adressen for hendes skyld blev trukket tilbage, dersom den ikke vandt fuld tilslutning i Vælgerforeningen. Herved kunne hun hindre en farlig splittelse.⁴³ Fru Jes-

sens svar på dette brev blev læst op ved mødet i Vælgerforeningen den 19. august, men brevets indhold kendes desværre ikke, og dets eventuelle indvirkning på takkeadressens »skæbne« kan derfor ikke bestemmes.⁴⁴

Høyberg skrev til H. P. Hanssen for at imødegå visse af de udtalelser, der var fremkommet under sagens behandling i Vælgerforeningen.⁴⁵ Han frakendte Skrumsager enhver ret til at tolke adressen som et skaktræk mod H. P. Hanssen. Meningen var ikke at anklage H. P. Hanssen. Høyberg kunne ikke indse, at en anerkendelse af Jessen automatisk indebar en desavouering af Hanssen.⁴⁶ Denne svarede, at han håbede, at Høybergs opfattelse var den rigtige, men det var givet, at adressen overalt var blevet opfattet som et maskeret angreb på Julius Nielsen og H. P. Hanssen selv. At man opfattede adressen således, skyldtes bl. a. den kampagne, der førtes mod ham i pressen.⁴⁷

Peter Grau, der efter Jessens død var den mest fremtrædende blandt protestfolkene, deltog ikke officielt i kritikken af H. P. Hanssen, men sympatiserede sikkert med den. Det fremgår bl. a. af et brev, han skrev til A. Svensson, efter at denne var blevet valgt til Moldts efterfølger som redaktør af Dybbøl-Posten.⁴⁸ Grau skrev: »Jeg personlig ønsker indtrængende, at De ville indtage et standpunkt, der ikke smager alt for meget af forsonlighed og forhandling for enhver pris — —.«⁴⁹

Peter Grau - H. P. Hanssen

Peter Grau var indtil omkring 1902 en af H. P. Hanssens nærmeste venner og meningsfæller. I 1890'erne havde han angrebet Jessens politik og person meget skarpt, og han havde beklaget, at Jessen i 1901 valgtes til rigsdagsmand.⁵⁰ Det er ikke ganske klart, hvad der motiverede Peter Graus tilnærmelse til Jessens politiske standpunkt. K. Edv. Larsens hovedbegrundelse er Graus naturel.⁵¹ Samme synspunkt giver H. P. Hanssen udtryk for, når han skriver, at »vore afvigende standpunkter også her skyldes hans følelsesbestemte, mine forstands-bundne handlinger.« H. P. Hanssen mente dog også, at det var en reel politisk baggrund, idet deres uoverensstemmelser begyndte samtidig med, at han selv fik kontakt med den danske regering og for alvor hævdede forhandlingspolitikken.⁵² Også Peter Grau henviste til deres forskellige naturer, når han begrundede de afvigende poli-

tiske standpunkter mellem dem: »Nej der er hos dig mere endnu af den optimisme, der tit skuffer mig, og som jeg – om det er godt eller ondt har såre meget af. Det er den, jeg er imod. Tro dem og bliv skuffet, vore fjender, tro styrke og godt om vore venner og bliv skuffet. – – – Jeg tror enhver, til jeg får *bevis* for det modsatte, og det er vist en stor fejl, og den fejl ser jeg forøget hos dig. Det er nok mest *det*, der bringer skel.«⁵³ P. Grau hentydede dog også til konkrete episoder, der havde været medvirkende til, at der opstod et dårligere forhold mellem dem. Han nævnte rigsdagsvalget i 1903, »sparekasseaffæren anno long ago« og skorstensfejerskandalen ligeledes i 1903.⁵⁴

Grau mente, at han var blevet forbigået ved kandidatopstillingen i 2. kreds i 1903, hvilket H. P. Hanssen benægtede. Spørgsmålet havde dengang ikke været P. Grau kontra M. Andresens kandidatur (Andresen blev opstillet i 2. rigsdagsvalgkreds i 1903), men derimod Andresens kontra Jessens, fordi Jessen havde hævdet, at man burde opstille samme kandidat i alle tre valgkredse. Hanssen mente ikke, at Graus kandidatur overhovedet var blevet foreslået ved Vælgerforeningens opstillingsmøde.⁵⁵ Bestyrelsens forhandlingsprotokol oplyser intet desangående, men det kan konstateres, at der *havde* været planer fremme om at opstille P. Grau.⁵⁶ I sit svar på Peter Graus hentydning til rigsdagsvalget afviste H. P. Hanssen også »sparekasseaffæren«, som må være sagen omkring Nordborg Sparekasses reetablering i 1896.⁵⁷ Hanssen erindrede ikke, at Grau ikke var blevet indbudt til det vigtige møde i Majkro.⁵⁸ Der var således visse eksakte uoverensstemmelser mellem de to, men i det mindste synes der at have bestået et godt forhold mellem dem også efter »sparekasseaffæren«.⁵⁹

Peter Grau blev i sin ungdom karakteriseret som venstremand i dansk indenrigspolitik,⁶⁰ men efter genforeningen sluttede han sig til Det konservative Folkeparti.⁶¹ Af gode grunde er det vanskeligt at konstatere, hvornår dette skifte fandt sted, men det er vel sandsynligt, at det var betinget af Graus syn på den nordslesvigske politik. En bestemt årsag til, at Grau fjernede sig fra Hanssens politiske linie, lader sig som nævnt vanskeligt udpege. Forklaringen med »gemytternes uoverensstemmelse« kan ikke være den vigtigste, da de to havde været nære venner og politiske meningsfæller en lang årrække. Derimod synes det sandsynligt, at det var H. P. Hanssens politiske kurs efter århundredskiftet, der var for forsigtig og forhandlingsvenlig set ud

*Gårdejer Peter Grau, Pøl (1866–1953), Vælgerforeningens næstformand og kasserer fra 1909. Trods mange opfordringer fra protesttilhængerne afslog han at lade sig opstille som kandidat til landdagen og rigsdagen.
(Udsnit af gruppebillede 1906, Historiske samlinger for Sønderjylland)*

fra Graus synspunkt. I 1906 stod de under alle omstændigheder i spidsen for hver sin retning i Nordslesvig.

Brevvekslingen mellem Hanssen og Grau illustrerer iøvrigt på udmærket vis nogle af uoverensstemmelserne, ikke blot mellem de to, men mellem protest- og forhandlingstilhængere i det hele taget.

P. Grau og H. P. Hanssen diskuterede bl. a., hvilken kurs fra myndighedernes side taknemheden i Nordslesvig var bedst tjent med.

Grau skrev den 29. juli 1906: »--- Systemet er ændret og kursen fra oven ny. Til held for vor folkesag – tror jeg med dig. Til styrkelse af vor modstand imod det, der er magthavernes endemål? Jeg ved det ikke.«⁶² H. P. Hanssen svarede den 12. august samme år: »Hvad nu først spørgsmålet, om et mildere eller hårdere system tjener vor sag bedst, angår, da mener jeg: et skiftende system tjener os bedst. --- Men begge systemers stabilitet er farlig. Det mildere, fordi det i længden sløver, det skarpere, fordi det kuer mandsmodet og udvikler trællesindet. Det skarpere system vil vi altid let kunne kalde i live. En Vestjyllandstur som i 1884 – voila tout! At fremkalde et mildere system er en ulige vanskeligere sag. På det har mit arbejde været rettet siden 1901, specielt med optantsagen for øje.«⁶³

Spørgsmålet, om hvilke betingelser, der var de bedste for danskhedens fremme i Nordslesvig, hang naturligvis sammen med spørgsmålet om, hvilket mål nordslesvigernes politik skulle føre henimod. Herom skrev H. P. Hanssen, at han med sin politik havde opnået, at der var kommet forhandlinger i gang om optantspørgsmålet,⁶⁴ at det nationale forsvar var blevet udbygget med foreninger, forsamlingshusbyggeri m. m. Hans standpunkt var, at man gradvis skulle befæste og udvide danskhedens position så meget som muligt, for »det er mig ikke nok at vidne og protestere. Jeg vil samle mine evner om løsningen af den i øjeblikket betydningsfuldeste opgave, som ligger på den parlamentariske vej. Det har for mig været optantsagen, men ligesom i det nationale arbejde herhjemme, arbejder jeg naturligvis i parlamentet med det faste forsæt, at »har til målet jeg nået, sætter straks jeg et nyt«.«⁶⁵ P. Grau frygtede derimod, at nordslesvigerne ved at føre forhandlingspolitik skulle miste deres værdighed og ære. Han syntes ikke, resultaterne af H. P. Hanssens politik stod mål med, hvad der måtte betales for dem. Den 29. juli 1906 skrev han: »Gid du må se resultatet af det store arbejde, du har øvet hidtil og gid dit fremtidige arbejde må bære frugt. --- Men det står mig klart, at det ville være en ydmygelse for os, for vor værdighed at takke *på forhånd* for udsigten til *mindre* uretfærdighed, til *færre* prygl. Og det må jeg desværre bebrejde dig, at du hidtil – nej i de senere år – konsekvent har gjort. Hvad nås derved?«⁶⁶

Det var sådanne tanker, der lå bag protestfolkenes kritik af H. P. Hanssens politik, efter at han var blevet opstillet som kandidat til Rigsdagen i 1906. Protesttilhængerne frygtede, at Hanssen som rigs-

dagsmand helt ville skyde § 5 i baggrunden. De samme motiver lå bag en henvendelse, som H. P. Hanssen modtog i begyndelsen af september samme år.

De unges adresse til H. P. Hanssen den 2. september 1906

Efter opstillingsmødet i Vælgerforeningen den 28. juli blev H. P. Hanssen underrettet om, at der i nær fremtid ville blive rettet en henvendelse til ham fra ungdommen på vesteregnen.⁶⁷ Den deputation, der den 2. september i H. P. Hanssens hjem i Åbenrå overrakte ham en adresse, var kun på fem personer, og de repræsenterede ikke blot vesteregnen. De fem var gdr. N. J. Gotthardsen, Nørmark, gdr. H. Jepsen Christensen, Høgsbro, læge H. Lausten-Thomsen, Skærbæk, mejeribestyrer H. Jensen, Christiansfeld, og journalist Andreas Grau, Bro på Als.⁶⁸ Ved mødet hos H. P. Hanssen var desuden tobaksfabrikant M. Andresen, Åbenrå (Sprogforeningens formand) og redaktør ved Hejmdal, Anders Lebeck til stede.⁶⁹

H. Jensen oplæste deres adresse, som bl. a. udtalte, at ingen havde været i tvivl om, at H. P. Hanssen ifølge sin stilling og det arbejde, han allerede havde udført i den danske sags tjeneste, var selvskreven til at være rigsdagsmand efter Jessens død. Alligevel sporede hos mange en vis ængstelse for fremtiden. Dette skyldtes, at der mellem Jessen og Hanssen havde bestået forskellige opfattelser af den måde, hvorpå den nationale kamp skulle føres. Når alt kom til alt, havde forskellen dog nok ikke været så stor, mente de, »alligevel har vi følt en trang og en pligt til at henvende os til Dem, ikke alene på egne vegne, men, hvad vi føler os overbeviste om, også på mange af de unges. Vi håber, at det kun vil være Dem kært, at De her ad direkte vej får syn for, hvorledes mange af de unge ser på vores stilling. Der gives Dem herved lejlighed til at udtale Dem på en måde, der vil berolige sindene og slå al ængstelse til jorden.« De omtalte derefter deres tiltro til, at nordslesvigernes fastholdelse af § 5 til slut ville få prøjserne til at lade retfærdigheden ske fyldest. Prøjserne måtte indse, at det ikke havde nogen værdi for dem kun at være herrer ved den stærkeres ret. Forhandlingspolitikken var uheldig, fordi den krævede noget for noget. Nordslesvigerne krævede deres ret og havde intet at give. Forhandlingspolitikken ville kun forvirre sindene. Adressen sluttede: »Vor bøn til Dem er derfor: at De vil gøre alt, hvad der står i Deres magt, for at vort standpunkt kan holdes

klart, rent og målbevidst; at De i det hele og store vil følge det spor, vore hidtidige rigsdagsmænd har fulgt.«⁷⁰

I den efterfølgende samtale drøftedes protest- og forhandlingspolitikken og især spørgsmålet om § 5.⁷¹ Nogle dage senere skrev H. P. Hanssen til Vælgerforeningens sekretær Nis Nissen: »Jeg klarede mit standpunkt så roligt, som det var mig muligt, men et par gange løb hidsigheden dog af med mig, så tonen blev ret skarp, især da Jensen erklærede, at »det dog var bedst, at vi beholdt fanen ren«. Jeg søgte at klarlægge mit standpunkt, men de forstod det ikke.«⁷²

Gotthardsen beklagede overfor H. P. Hanssen dagen efter mødet, at Hanssen nærmest havde opfattet deres henvendelse som et mistillidsvotum, hvilket slet ikke var hensigten. Underskriverne af adressen havde ønsket at vise, at der var mange, både unge og ældre, der ikke delte H. P. Hanssens syn på forhandlingspolitikken, og som derfor var blevet bange for den kursændring, der især i den kongerigske presse var bebudet ved Hanssens overtagelse af rigsdagsmandatet.⁷³ H. P. Hanssen besvarede ikke dette brev, men sagen blev påny bragt frem, efter at Hanssen på et vælgermøde i Tyrstrup den 14. oktober havde omtalt deputationen på en sådan måde, at de fem planlagde at udsende en redegørelse om sagen til pressen. Der blev udarbejdet en redegørelse, som dog først skulle offentliggøres efter valget den 23. oktober. De erklærede heri, at der ikke lå nogen slagplan bag adressen, som H. P. Hanssen havde sagt i Tyrstrup, men at de havde foretrukket en privat henvendelse til Hanssen fremfor offentlige diskussioner på valgmøderne og i pressen.⁷⁴ Tilsyneladende blev denne redegørelse dog slet ikke offentliggjort.⁷⁵

Samtidig henvendte mejeribestyrer Jensen sig igen på deputationens vegne til H. P. Hanssen og bebrejdede ham hans fortolkning af henvendelsen. De bad Hanssen om at offentliggøre adressen og »ved en udførlig udtalelse at retlede den offentlige mening.« Dette nægtede H. P. Hanssen imidlertid.⁷⁶ Gotthardsen skrev så igen til Hanssen, fordi han ønskede at korrigere Hanssens opfattelse af, at der lå en slagplan bag henvendelsen. H. P. Hanssen mente, at adressen var blevet planlagt i Flensborg (d. v. s. Flensborg Avis' kontor) dagen før opstillingsmødet i Vælgerforeningen den 28. juli, og at P. Jessen, Sønderborg (redaktør Jessens broder) og redaktør Christiansen stod bag.⁷⁷ Det var korrekt, skrev Gotthardsen, at beslutningen om henvendelsen var taget på en tur til Flensborg, hvori blandt andre han

selv, Fred. Høyberg og Lydik Jacobsen havde deltaget, men planen var ikke blevet lagt på Flensborg Avis' kontor, »— — — tanken er som sagt kommet fra folket. Vi unge har ikke ladet os bruge i andres hænder.«⁷⁸

Gotthardsens udlægning af sagen støttes af A. Svensson, der hævder, at der består en modsætning mellem på den ene side H. P. Hanssens formodning om, at redaktør Christiansen og måske flere fra Flensborg Avis havde været med til at planlægge henvendelsen og på den anden side Hanssens oplysning om, at redaktør Jessen til Christiansen skulle have sagt, at Peter Grau var den eneste, der uden fare kunne efterfølge ham som rigsdagsmand. Svensson skriver: »Når det i adressen fra de unge, der altså skulle være blevet vedtaget i Flensborg, udtales, at vel var alle enige om, at H. P. Hanssen var selvskreven til mandatet, så kan man ikke i samme åndedræt fra Flensborg have påstået, at P. Grau var den eneste, mandatet kunne betros til.«⁷⁹ Nu er det imidlertid rigtigt, at Jessen havde udtalt sig, som H. P. Hanssen skriver; men Jessen var udmærket klar over, at man ikke kunne komme udenom H. P. Hanssen som rigsdagsmand, når han selv døde, både på grund af Hanssens fremtrædende politiske stilling og på grund af den tilslutning, H. P. Hanssen havde i Vælgerforeningen. Allerede i 1901, da Jessen blev rigsdagsmand, havde H. P. Hanssens kandidatur jo været på tale.⁸⁰

Jessens tilhængere forstod dette lige så godt, som Jessen selv havde gjort. F. eks. skrev Ernst Christiansen, da han meddelte Peter Grau Jessens udtalelse om, at Grau burde være hans efterfølger: »Han (Jessen) var dog på det rene med, at det ikke ville nytte noget over for den kreds, der jo ifølge Deres brev allerede har lagt beslag på arven, inden Jessen var lagt i sin grav. Jeg selv synes næsten, det ville være bedst, også for den afdødes minde, ikke at indlede et felttog, der ser ud til at skulle tabes; det bliver på en måde ham, der lider et nederlag efter sin død.«⁸¹

Det ville være formålsløst at opstille en alternativ kandidat til H. P. Hanssen, og det måtte derfor for Jessens meningsfæller være et naturligt mål i stedet at søge at påvirke H. P. Hanssens politik eller at binde ham ved en officiel erklæring om § 5 i lighed med den, han havde afgivet, da han i 1896 valgtes til landdagsmand.⁸² P. Tønder havde forsøgt dette ved opstillingsmødet i Vælgerforeningen, og de unge tilstræbte det samme med deres adresse. Svensson kan derfor

ikke i sin argumentation stille de to udtalelser op som logiske modsætninger. Ernst Christiansen kunne godt erklære, at H. P. Hanssen var selvskreven til mandatet og samtidig fremføre, at Grau burde have været opstillet og valgt. Det ene udelukker ikke det andet.

Den 10. august 1906 opfordrede Hans Jensen i et brev A. Grau til at deltage i henvendelsen til H. P. Hanssen, og samtidig forklarede Jensen adressens fremkomst således: »Den er affattet af N. J. Gott-hardsen, men han har sendt den til A. Svensson ved Fl. A., der efter samråd med de øvrige redaktionsmedlemmer har »udeladt noget og rettet lidt her og der«, som N. J. G. skriver. Fl. A. støtter os altså på en måde, men den har hverken givet stødet eller haft noget videre med affattelsen at gøre.«⁸³ H. P. Hanssens formodning om, at »slagplanen« var blevet lagt på Flensborg Avis' kontor, er derfor tilsyneladende ikke korrekt, men redaktionen var dog involveret i tilrettelæggelsen af adressen. Dette fremgår iøvrigt også af et brev, som Ernst Christiansen d. 31. juli skrev til P. Grau: »Der er tale om en deputation af yngre mænd (6-7), som over for H. P. Hanssen på de unges vegne skulle fremsætte ønsket om en fast retlinet politik og om at fastholde forsvaret for de truede egne. Måske De vil tænke lidt på, hvem der fra Als kan være med og så meddele Hr. Svensson de pågældendes navne.«⁸⁴ Grau frarådede deputationen, fordi »Han er stor nu med sin enstemmighed og red. Jessen har altid sagt, at Hanssen bøjer sig ikke for grunde, men kun for magten og tallet. — — — Bliver deputationen til noget, kan De så ikke bruge A. Grau; jeg kender ikke meget til ham, men han er jo ofte fremme i Flensborg Avis. Hvor gamle vil De have folk?«⁸⁵ Christiansen svarede, at netop fordi den nye rigsdagskandidat ikke bøjede sig for grunde, men kun for magten og tallet, syntes han, at planen skulle gennemføres. »Den skal være et led i bestræbelserne for at oplyse ham om, at hans enevælde ikke er så stærkt, som det kunne se ud til.«⁸⁶

P. Graus spørgsmål om, hvor gamle deltagerne i deputationen skulle være samt den omstændighed, at Fred. Høyberg og møller Jacobsen, der havde været med på turen til Flensborg, hvor planen blev lagt, hverken var underskrivere på adressen eller deltagere i deputationen, viser, at man ønskede, at det skulle være ungdommens repræsentanter, der henvendte sig til H. P. Hanssen.⁸⁷ »Oprindeligt var det hensigten, at ældre og yngre i fællesskab skulle stille henvendelsen, men A. Sv. rådede til, at det blev ved de unge«, skriver

H. Jensen i det ovenfor nævnte brev til A. Grau. Der lå sikkert taktiske overvejelser bag dette. Hanssen havde selv været ungdommens repræsentant i den tidligere kamp om edsaflæggelsen. En henvendelse fra en gruppe af unge ville derfor gøre et større indtryk på ham, end man ville kunne opnå ved en henvendelse i almindelighed fra politiske modstandere.

Virksomheden udeblev heller ikke, skønt H. P. Hanssen ikke fulgte opfordringen om at afgive en erklæring om § 5. H. D. Kloppenborg-Skrumsager skrev til H. P. Hanssen: »Marten Poulsen fortalte forleden, at du mod sædvane var mindre vel tilpas med tiderne. Ja, vi, dine nære venner, har måske også været for tilbageholdende. Men ved Hejmdals generalforsamling havde jeg det indtryk, at hvad der indtil da var fremstillet, nærmest havde moret dig. Ungdommen i Høybergs og møller Jacobsens skikkelser o. s. v.«⁸⁸

De unges adresse må ligesom kampagnen mod H. P. Hanssen i Flensborg Avis efter opstillingen i Vælgerforeningen vurderes i relation til de muligheder protestfolkene havde for at øve politisk påvirkning. I Vælgerforeningens ledelse udgjorde H. P. Hanssens meningsfæller et stort flertal. Samtlige bestyrelsesmedlemmer (tidligere forretningsudvalgsmedlemmer) indtil 1907 var tilhængere af H. P. Hanssens politik, og som tidligere nævnt havde bestyrelsen gode muligheder for at bestemme, hvem der valgtes ind i tilsynsrådet. I det tilsynsråd, der virkede 1906–07 var således kun gdr. P. Tønder, Birkelev, og bankdirektør R. P. Rossen, Tønder, stærkt artikulerede protesttilhængere.⁸⁹ Enkelte andre, deriblandt godsejer H. A. Knudsen, Trøjborg, og konsul Amorsen, Haderslev, havde nok mest sympati for Jessens politiske linie, men de deltog ikke særligt i den almindelige debat.⁹⁰ Det var derfor nødvendigt for H. P. Hanssens modstandere at fremsætte deres synspunkter og argumenter ad andre kanaler end Vælgerforeningen, hvis de skulle øve nogen indflydelse.

Indtil reorganiseringen af Vælgerforeningen i 1907, hvorved der blev en mere ligelig fordeling af protest- og forhandlingstilhængere i tilsynsrådet, var Flensborg Avis og fra januar 1907 også Dybbøl-Posten centrum for denne modstand. Efter reorganiseringen blev Vælgerforeningen derimod i højere grad forum for de politiske drøftelser. Det må dog understreges, at selvom protestfolkene havde været bedre repræsenteret i Vælgerforeningens ledelse i 1906, havde de ikke haft formel mulighed for at binde H. P. Hanssen til en bestemt

politik. Vælgerforeningen havde ikke myndighed til at fastsætte de parlamentariske repræsentanters politik. Det så man flere eksempler på i de følgende år.

H. P. Hanssens afstemning i Rigsdagen den 13. december 1906

H. P. Hanssen indtog sin plads i Den tyske Rigsdag i begyndelsen af november 1906. Kort tid efter, den 13. december, blev Rigsdagen opløst og nyvalg udskrevet til den 25. januar 1907. Von Bülow's regering faldt på et spørgsmål om efterbevilling af 29 millioner mark til bekæmpelse af en opstand blandt de indfødte i Tysk Sydvestafrika. De nordslesvigske parlamentarikere stemte almindeligvis sammen med oppositionen i både Land- og Rigsdagen, men ved afstemningen den 13. december støttede H. P. Hanssen den tyske regering. Hans motivering herfor, som han af gode grunde ikke kunne offentliggøre, var, at han ikke ville medvirke til at vælge Bülow's regering på dette tidspunkt, hvor optantforhandlingerne netop var ved at nærme sig afslutningen.⁹¹

Hanssens afstemning vakte stor opsigt i Nordslesvig. De fleste stod ganske uforstående overfor rigsdagsmandens stillingtagen i denne situation.⁹² Man forstod ikke, at det havde været nødvendigt for H. P. Hanssen at stemme sammen med regeringen. Man mente, at han, såfremt han havde vægtige grunde til ikke at støtte oppositionen, burde have afholdt sig fra at stemme, så meget mere som hans stemme ikke var udslagsgivende. Regeringen faldt med 168 stemmer mod 178.⁹³ I et indlæg i Flensborg Avis blev afstemningen betegnet som »en strømkæntring og et vendepunkt« i Nordslesvigs politiske historie.⁹⁴

Vælgerforeningens bestyrelse og tilsynsråd blev indkaldt til den 22. december for at tage stilling til kandidatspørgsmålet til rigsdagsvalget.⁹⁵ I forbindelse med spørgsmålet om H. P. Hanssens genopstilling i 1. kreds, drøftedes afstemningen den 13.⁹⁶ Ved dette møde var der givet dispensation fra lovene, så repræsentanter for den danske presse i Nordslesvig fik adgang til at overvære mødet. H. P. Hanssen havde stillet sig positivt overfor en ansøgning herom, fordi han fandt det bedst, at pressen i denne sag var så velinformeret som muligt.⁹⁷

På mødet vedtoges det på Hanssens forslag at nedsætte et udvalg

på fire medlemmer, der skulle drøfte sagen med ham. Mod tavsheds-løfte ville H. P. Hanssen lade de fire få indblik i de dokumenter, der begrundede hans afstemning. Udvalget skulle vurdere, om rigsdagsmandens begrundelse var fyldestgørende. På grundlag af udvalgets vurdering skulle den samlede bestyrelse derefter tage stilling til, om H. P. Hanssen skulle genopstilles. H. P. Hanssen havde både før og under mødet erklæret, at hans betingelse for at modtage genvalg til Rigsdagen var, at Vælgerforeningen fuldt ud godkendte hans motive-ring for afstemningen den 13. december. Hanssen ville kun genopstil-les, hvis han kunne bevare sin fulde handlefrihed som parlamenta-riker.⁹⁸

Ved skriftlig afstemning udpegedes til 4-mandsudvalget gdr. P. Skau, Bukshave, gdr. P. Tønder, Birkelev, gdr. F. C. Hansen, Løjter-toft og kaptajn C. C. Fischer, Åbenrå. Efter forhandlingerne med H. P. Hanssen erklærede P. Skau som udvalgets ordfører: »— — vi har vundet den overbevisning, at rigsdagsmand H. P. Hanssen ikke har kunnet optræde anderledes ved afstemningen i Rigsdagen den 13. december, end han har optrådt, idet han ligeoverfor de forelig-gende forhold ikke turde tage sig ansvaret for at stemme anderledes.« Udvalget henstillede derfor til bestyrelse og tilsynsråd, at man gen-opstillede H. P. Hanssen som rigsdagskandidat i 1. valgkreds, hvilket skete, og H. P. Hanssen modtog kandidaturen.

Som kandidater i 2. og 4. valgkreds opstilledes henholdsvis Peter Grau, Pøl, og fhv. lærer P. Jessen, Daler.⁹⁹

Det er vanskeligt at vurdere, om udvalget godkendte H. P. Hans-sens afstemning, fordi det blev overbevist om det rigtige heri af »det aktmæssige materiale«, Hanssen fremlagde, eller om det snarere var, fordi H. P. Hanssen i modsat fald ville trække sin kandidatur tilbage. Det vides ikke nøjagtigt, hvilke dokumenter udvalget så. H. P. Hans-sen siger: »Jeg gav dem under fremlægning af aktmæssigt materiale en oversigt over optantsagens standpunkt. Efter at have gjort sig be-kendt dermed og yderligere fået oplysninger om udsigten til optant-traktatens afslutning i en nær fremtid, erklærede de enstemmigt, at de godkendte min afstemning som rigtig under de givne forhold.«¹⁰⁰

Hvis udvalget ikke havde givet H. P. Hanssen sin tilslutning, og han derfor havde nægtet at genopstille, var Vælgerforeningens ledelse kommet i en meget vanskelig situation. Det ville blive svært at finde en anden egnet kandidat, der var villig til at lade sig opstille. Oppo-

sitionens eneste realistiske alternativ til H. P. Hanssen var Peter Grau. Men Hanssen havde før den 22. gennem Nis Nissen, Nordborg, ladet forespørge, om Grau ville lade sig opstille, dersom han selv trak sig tilbage, og dette havde Grau bestemt nægtet.¹⁰¹ H. P. Hanssen stod derfor meget stærkt med sit krav om, at få afstemningen godtaget af Vælgerforeningen.

Bortset fra en ytring af P. Tønder om, at han havde måttet høre meget for sin godkendelse af H. P. Hanssens afstemning, er der ikke set udtalelser herom fra udvalgets side.¹⁰² Et andet udvalgsmedlem, F. C. Hansen, Løjtetoft, skrev efter optanttraktatens offentliggørelse til H. P. Hanssen, at det var hans overbevisning, at denne traktat ville være gået i orden, også selvom Hanssen den 13. december havde undladt at stemme.¹⁰³ Det er imidlertid muligt, at F. C. Hansen den 22. december troede, traktaten ville blive mere vidtgående og derfor på dette tidspunkt godkendte H. P. Hanssens handling. Det forekommer dog mest rimeligt at antage, at udvalgets énstemmige godkendelse af rigsdagsmandens begrundelse for afstemningen den 13. december mere var betinget af hensynet til den situation, der ville opstå, hvis det ikke accepterede hans motivering, end af en billigelse af denne.

Selvom den politiske ledelse havde godkendt afstemningen, fortsatte debatten om den i befolkningen. Utilfredsheden kom dels til udtryk gennem pressen i form af læserbreve og dels ved, at der blev fremsat planer om at stemme på andre kandidater end H. P. Hanssen ved valget den 23. januar.¹⁰⁴

Flensborg Avis var H. P. Hanssens vigtigste modstander i den offentlige debat, men efter årsskiftet blev også Dybbøl-Posten ledet af en protesttilhænger. Redaktør A. Svensson, der var tidligere medarbejder ved Flensborg Avis og stærkt præget af Jessens synspunkter, overtog 1. januar 1907 ledelsen af Dybbøl-Posten. Svenssons første artikel som redaktør behandlede det forestående rigsdagsvalg. Under titlen »Politiske Fejlgreb« opfordrede redaktøren vælgerne i 1. kreds til at stemme på H. P. Hanssen, fordi jo flere, der viste ham tillid, jo mere ville han føle sit ansvar og »des mere varligt vil han søge at undgå ethvert lille misgreb, som de mange og store krav, hans vanskelige stilling afføder, måtte forlede ham til.« H. P. Hanssen og hans tilhængere tog denne »vejledning« meget ilde op. Svensson har dog senere udtalt, at artiklen på et enkelt punkt nok var stærkere, end

den ville have været, hvis han selv havde deltaget i Vælgerforeningens møde den 22. december og derved været bedre informeret.¹⁰⁵

I den kongerigske presse fik H. P. Hanssen derimod ret bred tilslutning til sin handling den 13.¹⁰⁶ Dette skyldtes formodentlig, at man i Danmark havde større sans for nødvendigheden af partitaktiske manøvrer. Nordslesvigerne lagde hovedvægten på det principielle i vurderingen af rigsdagsmandens afstemning. For det første havde Hanssen brudt den traditionelle politik og stemt sammen med en regering, der var identisk med alt det, de danske nordslesvigere kæmpede imod, og for det andet havde han støttet et forslag, der var af en sådan karakter, at en mindretalsrepræsentant aldrig burde godkende det. Denne opfattelse afspejles f. eks. i Peter Graus kritik af afstemningen: »Kan vi vente retfærdighed som belønning for meddelagtighed i tyranni og undertrykkelse af andre. Det er mig ufatte- ligt, at du som frisindet mand kan sige ja, hvorledes du som dansk kan gøre det – ja der står min forstand og tanke stille. Det er jo ikke do ut des, det er salg af overbevisning for en mere end usikker grund. – – – Selvom du stod med kanslerens skriftlige notarielt bekræftede garanti for, at optantspørgsmålet blev endelig løst i løbet af 14 dage efter den 13. december, måtte du i kraft af din fortid og din ære havde undladt at stemme *for* forslaget.«¹⁰⁷

H. D. Kloppenborg-Skrumsager var klar over, at nordslesvigerne ville opfatte afstemningen på den måde, Grau her gav udtryk for. Han gav sin opfattelse tilkende overfor H. P. Hanssen i et brev af 21. december 1906: »Jeg har selvfølgelig aldrig tvivlet om, at du havde meget vægtige grunde for det, du gjorde, men jeg tror næppe, at du i dine betragtninger [har] vejet det tilstrækkeligt, hvad det kunne få at betyde ved valget herhjemme. – – – Flensborg Avis' hele anonyme kobbøl, som falder over dig, når du intet gør, får herved lejlighed til påny at løfte krigshylet, og så naturligvis det kreperlige, der ligger i at give en slig regering et tillidsvotum. – – – Jeg håber imidlertid, handelen må blive god, det er sikkert, at f. eks. blot optantbørnenes redning siger så meget for os, at vi derfor kan give meget.«¹⁰⁸ Det lykkedes ikke at få optantkonventionen afsluttet, inden valgkampen forud for rigsdagsvalget begyndte, således som H. P. Hanssen havde håbet.¹⁰⁹ På sit første vælgermøde, der afholdtes i Sønderborg den 6. januar, tog Hanssen derfor til genmæle mod den kritik, der var rejst.¹¹⁰

H. P. Hanssen redegjorde for sit virke i Rigsdagen. Han begrundede sin afstemning den 13. december med, at der ikke var nogen grund for nordslesvigerne til at give rigskansleren et mistillidsvotum på dette tidspunkt. Hanssen beklagede sig over, at man i Nordslesvig kritiserede hans politik, fordi dette gjorde det parlamentariske arbejde i Berlin meget vanskeligt for ham. Han påpegede, at han fandt det inkonsekvent, at man først valgte ham og derefter besværliggjorde hans arbejde. Man måtte have tillid til hans dispositioner eller vælge en anden. Det var et absolut krav fra H. P. Hanssens side, at han kunne handle udelukkende efter sin egen overbevisning, og han ville trække sig tilbage, »hvis den mening skulle brede sig her i Nordslesvig, at en rigsdagsmand er en slags automat, der kun har at aflire en plade i Berlin, som indsættes her i Nordslesvig.« Det var nok både et svar på Svenssons artikel i Dybbøl-Posten og en hentydning til de unges adresse fra september, da H. P. Hanssen videre udtalte: »Er vi først så vidt, at nordslesvigske repræsentanter skal indhente tilladelse hos enhver ung politisk interesseret mand i Nordslesvig, inden de giver deres stemme for eller imod et lovforslag i Berlin, siger jeg for mit vedkommende tak.«

Også ved de følgende vælgermøder var spørgsmålet om rigsdagsmandens afstemning til debat.¹¹¹ Først da konventionen den 21. januar blev offentliggjort, standsede diskussionen om dette emne. Situationen var under afstemningskrisen næsten parallel til den, man havde haft efter H. P. Hanssens opstilling som rigsdagskandidat. Hanssen fik enstemmig tilslutning i Vælgerforeningens ledelse, dels fordi hans meningsfæller udgjorde majoriteten i den samlede bestyrelse, og dels fordi »oppositionen« ikke kunne stille et alternativ til H. P. Hanssens kandidatur. Et andet element i afstemningskrisen, H. P. Hanssens fremsættelse af visse betingelser for at fortsætte som rigsdagsmand, gik igen i flere af de spændte politiske diskussioner i de følgende år.

Vælgerforeningens rolle i disse to kriser var at opstille H. P. Hanssen som rigsdagskandidat og intet andet. Vælgerforeningen havde ikke formel myndighed til at stille betingelser for hans politiske virksomhed, og den havde heller ikke reel mulighed derfor på grund af H. P. Hanssens suveræne position. Endvidere var den her i 1906 nok heller ikke interesseret i noget sådant, da ledelsen helt overvejende bestod af Hanssens meningsfæller.

*Den politiske debat i Nordslesvig i foråret 1907**§ 5's placering i den politiske taktik*

To hovedtemaer prægede den nationalpolitiske debat i Nordslesvig efter optantkonventionens afslutning i januar 1907. Det ene var en fornyet debat om retskravet i forbindelse med § 5, det andet spørgsmålet om Vælgerforeningens organisation og ledelsens sammensætning. Begge disse emner kom til behandling på Vælgerforeningens generalforsamling ved årsmødet den 9. juni. Skønt generalforsamlingen forløb roligere end ventet, foregik der indirekte en styrkeprøve mellem de to retninger i nordslesvigsk politik, dels omkring valget af ny formand for Vælgerforeningen og dels omkring vedtagelsen af nye statutter.¹¹²

Slagtermester Reimers trak sig på grund af alder tilbage fra formandsposten i Vælgerforeningen. Valget af ny formand blev opfattet som en afgørende styrkeprøve mellem protest- og forhandlingstilhængerne, fordi den principielle politiske debat om § 5 i løbet af foråret havde været ret skarp. De to retninger havde peget på hver sin kandidat til formandsposten. Protestfolkene anbefalede Peter Grau og forhandlingsfolkene J. N. H. Skrumsager som Reimers efterfølger. Skrumsager vandt som tidligere omtalt, d. v. s. at det igen blev en forhandlingstilhænger, der besatte den formelt højeste post i foreningen.¹¹³

Optanttraktaten med Danmarks frasigelse af sin ret til at kræve § 5 gennemført havde i Nordslesvig givet anledning til en fornyet debat om grundlaget for de dansksindedes politik, først og fremmest om betimeligheden af fortsat at påberåbe sig § 5.¹¹⁴ H. P. Hanssen og andre af de ledende forhandlingspolitikere mente, at optantkonventionen var indledning til en ny kurs »fra oven« mod danskerne i Nordslesvig.¹¹⁵ H. P. Hanssen så meget optimistisk på muligheden for at nå videre i optantsagen, end konventionen egentlig berettigede til. Ifølge denne fik jo kun optantbørn adgang til naturalisation, de egentlige optanter ikke. Men Hanssen mente, »det var i konventionens ånd«, at også optanterne blev naturaliseret, og han troede, dette kunne gennemføres, såfremt man førte den rigtige politik.¹¹⁶

Den rigtige politik var efter H. P. Hanssens mening en forsigtig politik, hvori man undlod at påberåbe sig § 5 alt for ofte. Dette ville virke provokerende og ville kunne udnyttes af Den tyske Forening

og den lokale administration i Nordslesvig, som havde været imod optantkonventionen. (Den tyske Forening var blevet oprettet i 1890 som et modtræk mod Vælgerforeningen og danskhedens stabilisering i disse år. Dens formål var i lighed med Vælgerforeningen at lede valgagitationen, men desuden søgte den på alle måder at fremme tysk sprog og sindelag. Den talte blandt sine medlemmer en del fremtrædende lokale embedsmænd).¹¹⁷ H. P. Hanssen gav bl. a. udtryk for sin opfattelse i et brev af 24. juni 1907 til Vælgerforeningens sekretær, Nis Nissen: »men den diskussion, P. Grau atter har rejst om § 5, leverer jo foreløbig Dr. Hahn (formanden for Den tyske Forening) og konsorter så gode våben, at tilbageslaget ikke vil udeblive.«¹¹⁸

De lokale tyske myndigheder havde søgt at obstruere gennemførelsen af optanttraktatens bestemmelser bl. a. ved at behandle naturalisationsansøgningerne meget langsomt. På den danske regerings foranledning rettedes der da fra det tyske udenrigsministerium henvendelse til overpræsident Wilmowski i Slesvig om at sørge for, at ansøgningerne blev behandlet som ekspresager.¹¹⁹

I efteråret 1907 var der blevet naturaliseret mellem 4 og 5 tusinde optantbørn,¹²⁰ hvilket måtte siges at være en betydelig gevinst for danskheden i Nordslesvig, men H. P. Hanssens forhåbninger om en fortsat »mild kurs« blev dog ikke indfriet. Da Hanssen under krisen i 1910 omtalte dette forhold, fremførte han protestfolkernes »forbløffende mangel på politisk intelligens« som en af grundene til, at tilbageslaget kom så hurtigt, som tilfældet var.¹²¹ De burde have fulgt hans råd angående § 5 om »altid at tænke på den, aldrig tale om den«, så ville danskerne have opnået betydeligt mere.¹²²

Aage Friis, der jo var kontaktperson mellem H. P. Hanssen og det danske udenrigsministerium, forsøgte i marts 1907 at overtale redaktør Christiansen til at følge Hanssens anvisninger.¹²³ Friis opfordrede Christiansen til at føre en forsigtig politik, fordi »de nærmeste tider kunne blive meget betydningsfulde«. Hvis man i Nordslesvig koncentrerede sig om det nationale arbejde og var tilbageholdende overfor tyskerne, så »ville der ske ting og sager«. Han forsikrede, at der ikke bag den nye tyske kurs lå planer om at drage Danmark ind i alliancer eller lignende. Det vidste han absolut sikkert.¹²⁴ Fra tysk side ønskede man udelukkende at skabe et bedre forhold til Danmark, fordi det var af betydning for Tyskland ikke altid at skulle regne med en fast uvilje i befolkningen, som måske i en kritisk situation kunne

*Ernst Christiansen (1877–1941) blev 1906, kun 29 år gammel, redaktør af Flensborg Avis. Han blev en af protesttilhængerens ledere og var fra 1907 stedfortrædende medlem af Vælgerforeningens tilsynsråd.
(Historiske samlinger for Sønderjylland)*

påvirke den danske regerings holdning. Det vides ikke, om Friis' henstilling til Ernst Christiansen var inspireret fra højere sted, men i et senere brev meddelte Friis i forblommede vendinger Christiansen, at han stod i kontakt med det danske udenrigsministerium.¹²⁵

Flensborg Avis havde i begyndelsen stillet sig afventende over for konventionens betydning. Ernst Christiansen motiverede denne holdning med, at han ville søge at se det positive i konventionen og give

optantbørnene tid til at blive naturaliseret, før han kritiserede den for voldsomt. Christiansen var nemlig fra kongerigsk konservativ side blevet angrebet for sin manglende kritik af konventionen.¹²⁶ Ernst Christiansens tilbageholdenhed varede dog kun, indtil de første vanskeligheder med at få optionsansøgninger igennem viste sig.

Som H. P. Hanssen også var klar over, var det konventionens præambel, der gjorde både protestfolkene i Nordslesvig og mange konservative i Danmark mistænksomme.¹²⁷ Danmark havde heri officielt givet afkald på sin ret ifølge § 5 og desuden forpligtet sig til ikke at blande sig i nordslesvigske forhold.

Straks efter optanttraktatens fremkomst iværksattes et stort arbejde i København for at dokumentere, at nordslesvigerne stadig besad et retskrav i overensstemmelse med § 5.¹²⁸ Hævningen af dette synspunkt var det vigtigste for protestfolkene, og de mente derfor, at det ville være taktisk uklogt netop på dette tidspunkt at »gemme« § 5.¹²⁹ Redaktør Svensson gav i Dybbøl-Posten udtryk for, hvorledes han, som protestmand, opfattede konventionens præambel, når han karakteriserede dens slutsætning som Danmarks godkendelse af Nordslesvigs »eksekution«.¹³⁰ Som H. P. Hanssen skriver, fremkom der i det hele taget efter optantkonventionen tegn på »uro, mistænksomhed og mismodighed« i store dele af den danske presse i Nordslesvig.¹³¹ Man frygtede, at prisen for optantbørnenes naturalisation havde været for høj. I denne pris indregnedes også H. P. Hanssens afstemning, der opfattedes som et nationalt nederlag. Efter konventionens offentliggørelse mente mange protestfolk, at det var et unødvendigt nederlag.¹³² Iblandet mistænksomheden over for, hvad der lå bag konventionen, var der hos nogle også en vis ængstelse for, at en mildere kurs, hvis der virkelig var tale om en sådan, ville virke sløvende på befolkningen og derved skade danskheden.¹³³

Da de første vanskeligheder med at få naturalisationsandragender igennem viste sig, tolkede H. P. Hanssens modstandere dette som et bevis på, at traktaten ikke betød en tysk kursændring, men kun var et led i Tysklands udenrigspolitik. Overretssagfører O. Th. Krarup, København, skrev f. eks. til Grau, da bankbestyrer Jørgen Møller, Skærbæk, havde fået afslag på sin naturalisationsansøgning: »Et sådant tilfælde er mange penge værd nationalt set. Hvis Jeres blade forstår at udnytte det på rette måde – og det gør jo sikkert i hvert fald Flensborg Avis og Dybbøl-Posten, kan sådan en eneste tysk

generaldumhed vist afbøde det meste af den forsoningspolitik, som fulgte med optanttraktaten.«¹³⁴

De to retningers forskellige vurdering af Tysklands hensigt med optantkonventionen var altså den væsentligste grund til debatten omkring § 5 i 1907. Som sagt var protestfolkene skeptiske overfor H. P. Hanssens udlægning af optantkonventionen og de konsekvenser, han mente, den skulle have for nordslesvigernes politik. Men H. P. Hansen fastholdt sin overbevisning om, at traktaten var udtryk for et oprigtigt ønske fra den tyske centralregerings side om at føre en mildere kurs overfor de dansksindede i Nordslesvig. Denne opfattelse afspejles bl. a. i et brev, som han i efteråret 1907 skrev til Peter Grau: »Jeg har i årevis sagt, at der var stærke modsætninger mellem Berlin og Slesvig. Og da jeg vidste, at Berlin i længden ville blive stærkest, har jeg allerede i 1903 under megen modsigelse sagt, at Köllerpolitikken var forbi. Andre har udlagt dette, som om jeg mente, at der skulle oprinde en slags guldalder. Jeg er aldrig gået så vidt, prøjsisk regimente er og bliver prøjsisk regimente. — — — Jeg tror, at udviklingen har givet mig ret, og det tilbageslag, der fulgte på Bülow's tale i Haderslev, og som viser kampen mod den politik, der søges fremmet fra Berlin, vil ikke ændre dette i hovedsagen.«¹³⁵

Den nævnte tale afholdt Ditlev von Bülow på Landbrugskammerets årsmøde i Haderslev den 13. juli 1907. Bülow var i februar samme år blevet udnævnt til overpræsident i Slesvig, hvilket havde vakt megen harme hos Den tyske Forenings medlemmer og hos de lokale prøjsiske myndigheder, da de mente, at Bülow skulle forcere gennemtruffningen af centralregeringens synspunkter. I sin tale i Haderslev gav Bülow udtryk for, at man, i stedet for at drage skarpe skel mellem dansk og tysk i Nordslesvig, burde lægge vægt på de forhold, befolkningen havde fælles. Dette stemte ikke de tysksindede mildere.¹³⁶ For at støtte overpræsidenten mod Den tyske Forening og den prøjsiske administration foranledigede H. P. Hanssen, at Vælgerforeningen udsendte en resolution, der imødegik disse kredsens angreb på Bülow.¹³⁷ Dette blev skarpt kritiseret fra protesttilhængernes side bl. a. fra Grau, der den 17. august skrev til Hanssen: »Hvad skulle dog Vælgerforeningens erklæring? Den er efter min mening — under de foreliggende forhold — kun ét: *ydmygende for os*. — — — Måske er det mig, der er idiot, i hvert fald bekender jeg mig ganske uforstående overfor en sådan politik som den, der af *dem* (»central-

regeringen») og os drives på det sidste.«¹³⁸ Grau mente kort sagt, at H. P. Hanssen gik for vidt i sit forsøg på at opnå lempelser i Nordslesvig ved at føre en politik, der passede den tyske regering. Denne sag illustrerer ligeledes de divergerende opfattelser af, hvad der var den rette politiske taktik.

Det er i dag lettere at vurdere optanttraktatens betydning rent udenrigspolitisk, end det var for nordslesvigerne på daværende tidspunkt, bl. a. fordi man nu kender Lütkenforhandlingerne.¹³⁹ H. P. Hanssen forstod vel nok, hvad der var baggrunden for centralregeringens politik, men han var for optimistisk i sine forventninger hertil. Den milde kurs, han regnede med fra 1903, var reelt kun nogle få indgreb fra centralregeringens side mod de lokale myndigheders almindelige politik, f. eks. standsningen af optantlaveriet og påbudet om en hurtigere behandling af naturalisationsandragenderne.¹⁴⁰ Disse indgreb over for lokaladministrationen var betinget af ønsket om at lette de igangværende forhandlinger med Danmark, men da disse forhandlinger gik i stå, mistede centralregeringen jo påny interessen for, hvilken kurs myndighederne i Nordslesvig fulgte. H. P. Hanssen tilskriver personændringer i den tyske regering en del af skylden for »omslaget«, men det forekommer ret usandsynligt, at de dansksindedes egen politik kan have påvirket centralregeringens synspunkter synderligt.¹⁴¹

Den her skitserede debat om § 5 og den politiske taktik var den umiddelbare baggrund for, at formandsvalget i Vælgerforeningen blev betragtet som en slags statusopgørelse over de to retningers styrke i den nordslesvigske befolkning. H. P. Hanssen havde ventet et direkte opgør om § 5 på årsmødet og havde forberedt sig derpå. Det blev imidlertid kun til en relativ kort meningsudveksling om optanttraktaten, hvilket Hanssen senere bebrejdede Peter Grau.¹⁴² Grau mente dog ikke, det nødvendigvis skulle være protestfolkene, der indledte en principdebat om § 5 og syntes i øvrigt, at det var udmærket, at man havde undgået opgøret, der kun ville have medført yderligere splittelse.¹⁴³

Det er karakteristisk, at diskussionen mellem protest- og forhandlingstilhængere på dette tidspunkt især foregik uden for Vælgerforeningens rammer. Den første store debat i Vælgerforeningens ledelse mellem de to retninger forekom i efteråret 1907, da der efter nyvalget til tilsynsrådet var skabt en mere ligelig repræsentation af de

to standpunkter. Først da blev Vælgerforeningen et egentlig »parlamentarisk« forum for nordslesvigernes politik. Dette medførte imidlertid ikke, at det blev Vælgerforeningens samlede ledelse, som fremover fik det største ord at skulle have sagt ved fastlæggelsen af den politiske kurs.

Statutændringerne i Vælgerforeningen 1907

Som tidligere omtalt havde den gældende valg måde til Vælgerforeningens tilsynsråd medført, dels at dets medlemmer faktisk sad for livstid, og dels at bestyrelsen reelt bestemte, hvem der skulle vælges ind i rådet. Efter at H. P. Hanssen var blevet genvalgt som rigsdagsmand i januar 1907, rettede hans modstandere i Nordslesvig en stadig stærkere kritik mod Vælgerforeningens ledelse. Den var for ensidig og gav ikke et sandt udtryk for befolkningens politiske synspunkter, mente de.¹⁴⁴

I foråret 1907 blev der fra privat side udarbejdet et forslag til reorganisering af Vælgerforeningen. Initiativet hertil blev taget ved et møde, som afholdtes efter en generalforsamling i Tønder Landmandsbank omkring den 1. marts.¹⁴⁵ Forslaget gik i korte træk ud på at opdele Vælgerforeningen i underafdelinger, en for hver valgkreds. Underafdelingerne skulle ledes af delegeretforsamlinger, der sammensattes af én delegeret for hvert valgdistrikt, hvor der var afgivet danske stemmer. De delegerede skulle udpege medlemmer til en hovedbestyrelse og udpege valgkandidaterne til parlamenterne i Berlin i de respektive valgkredse. Kandidaterne skulle herefter godkendes af hovedbestyrelsen.¹⁴⁶

Ved dette forslag ville foreningens medlemmer få større mulighed for at give deres mening tilkende, fordi såvel tilsynsrådvalg som opstilling af kandidater til de parlamentariske forsamlinger skulle foregå i valgkredsene. Årsagen til, at også opstillingen af de parlamentariske repræsentanter blev foreslået lagt i de pågældende valgkredse, må være utilfredsheden med H. P. Hanssens opstilling og Vælgerforeningens godkendelse af hans genopstilling efter afstemningen den 13. december 1906.

Det vides ikke nøjagtigt, hvem der tog initiativ til at fremsætte dette forslag, men efter at planen var udkastet på mødet i Tønder, afholdtes et møde i Tinglev derom. Heri deltog efter Fred. Høybergs

oplysninger blandt andre redaktør Christiansen, direktør L. Christensen, Haderslev, Peter Grau, redaktør Svensson, gdr. N. J. Hørlück, Rurup, Lydik Jacobsen, Brøns, gdr. P. Fuglsang, Magstrup, gdr. P. Philipsen, Nybøl, og Høyberg selv.¹⁴⁷ Der holdtes et lignende møde den 14. april hos redaktør Christiansen om forslaget endelige udformning, for, som Peter Grau udtrykte det, »de (statutterne) skal være nøjagtige, for at ikke de dygtige taktikere skal forkaste dem af formelle grunde.«¹⁴⁸

Det endelige forslag blev udsendt til kendte personer over hele Nordslesvig, og da det indleveredes til Vælgerforeningens bestyrelse, var det underskrevet af 73 mænd foruden de 9, der stod som forslagsstillere. De 9 var Ernst Christiansen, S. Bennetzen, Gramby, P. Grau, Fred. Høyberg, N. J. Hørlück, Lydik Jacobsen, P. Philipsen, A. Svensson og Th. Thomsen, Toghale.¹⁴⁹

H. P. Hanssen blev fra forskellige sider informeret om dette forslag og om hvem, der havde underskrevet det.¹⁵⁰ Han var noget for-tørnet over, at hverken han selv eller Julius Nielsen havde »nydt den ære at blive indviet i sagen«, men han meddelte Nis Nissen, at han i øvrigt selv hele tiden havde haft til hensigt at stille forslag til nye statutter ved dette års generalforsamling.¹⁵¹

Den 14. maj 1907 offentliggjorde Flensborg Avis i en artikel: »Vort eget styre« det private forslag om ændring af Vælgerforeningens love.¹⁵² I artiklen blev forslaget begrundet med, at man ønskede, at Vælgerforeningen skulle danne en ramme, indenfor hvilken alle anskuelser frit kunne gøre sig gældende, så man kunne undgå en skærpelse af de indre modsætninger og i stedet kunne optræde samlet over for modstanderne. Vælgerforeningens ledelse havde lige siden foreningens noget forhastede oprettelse været for ensidig med hensyn til repræsentation af de interne politiske standpunkter, og valgmåden til tilsynsrådet havde cementeret denne ensidighed. Til forsvar for den hidtidige ordning anførtes, at ledelsen var sammensat af ansete danske mænd (»deriblandt grånende stridsmænd i vor forsvarskamp«), og at disse altid, også den 22. december 1906, havde truffet det rette valg. Alligevel var den utilfredshed, der var fremkommet, berettiget, fordi det var forkert, at vigtige politiske beslutninger blev truffet bag lukkede døre i en forsamling, der for det første ikke var valgt ved almindelige valg, og som for det andet var valgt i en ganske anden situation længe før. Der måtte derfor skabes et bredere grundlag,

en mere parlamentarisk form for den politiske ledelse. Det nu fremsatte forslag ville medføre en større interesse for Vælgerforeningen i befolkningen, fordi foreningen blev opbygget fra neden. Ledelsen ville altid have befolkningen bag sig, hvis den nye valg måde blev gennemført, og intern uro kunne derfor undgås. I Modersmålet for 23. maj tilsluttede redaktør Nis Petersen sig fuldt ud det fremsatte forslag, idet han understregede, at man måtte bort fra det nuværende styrelsesvælde i Vælgerforeningen. »Vælgerforeningens styrelse bør bestå af de efter flertallets mening bedst dertil skikkede mænd. — — Hovedsagen er, at de menige medlemmer får større indflydelse. Bidraget er rigtignok kun 1 mark årligt; men *nu* har man virkelig ikke andet at gøre for foreningen end betale, og så tie stille til, hvad styrelsen sætter i værk, selvom det vækker lidt mishag.«

I sin anbefaling af forslaget havde Flensborg Avis skrevet, at de 82 underskrivere var »kendte mænd fra begge lejre«. Denne påstand er ikke blevet kontrolleret. Derimod var kun tre af underskriverne på daværende tidspunkt medlemmer af Vælgerforeningens ledelse, nemlig gdr. Kresten Jensen, Ballum, gdr. P. Tønder, Birkelev, og grosserer L. Poulsen, Flensborg. I det mindste de to sidstnævnte var protesttilhængere.¹⁵³ Af de øvrige underskrivere blev 18 enten faste eller stedfortrædende medlemmer af tilsynsrådet i de følgende år, heraf 12 ved nyvalget i 1907. Af de 18 vides kun gdr. Jacob Friis, Styding, og gdr. A. L. Skov, Bevtoft, med bestemthed at have sluttet sig til H. P. Hanssens politiske linie.¹⁵⁴ Af de ni forslagsstillere var de seks fremtrædende protestfolk, mens Th. Thomsen nærmest støttede H. P. Hanssen.¹⁵⁵ S. Bennetzen og P. Philipsen ses ikke senere at have deltaget i den offentlige politiske debat, og deres standpunkter kendes derfor ikke nærmere. Selvom der således nok var underskrivere fra »begge lejre«, kan der næppe være tvivl om, at protestfolkene var i klart overtal.¹⁵⁶

Den 23. maj 1907 vedtog Vælgerforeningens bestyrelse og tilsynsråd også et udkast til nye love. Forhandlingsprotokollen omtaler ikke eventuelle forhandlinger i den forbindelse og heller ikke ophavsmændene til det vedtagne udkast; men det må være bestyrelsen eller H. P. Hanssen, der havde udarbejdet det.

Udkastet blev offentliggjort i Hejmdal den 29. maj. Valgene til tilsynsrådet skulle efter dette ske amtsvis og inden for amterne i kredse, hvis omfang bestyrelsen skulle fastlægge. Udkastet indeholdt

intet om opdeling i underafdelinger, om delegeretforsamlinger eller om opstilling af parlamentariske repræsentanter i selve valgkredsene, således som det var foreslået i det private ændringsforslag. Hejmdals forklaring på, at det vedtagne udkast fik en anden form var, at »det ville være letsind at eksperimentere med nydannelser, der retsligt set er yderst svage«, foreningen måtte være ganske uangribelig juridisk set. Desuden skulle ledelsen ikke blot repræsentere befolkningens flertal, men alle retninger og afskygninger af den danske befolkning. Der var taget hensyn til mindretallets repræsentation ved, at forslaget opererede med forholdstalsvalgmåden, når $\frac{1}{3}$ af et valgmødes deltagere krævede det.

H. P. Hanssen, der formentlig var artiklens forfatter,¹⁵⁷ skrev, at bestyrelsen og tilsynsrådet ikke havde haft betænkeligheder ved at ændre valgmåden til amtsvise valg, »skønt det gamle ord om profeten og hjemlandet godt kan komme til at få betydning«. Forslaget fik i Hejmdal følgende afsluttende anbefaling: »Kun gnavepotter og professionelle vrøvlere vil kunne nægte en sådan forsamling adkomst til at tolke folkestemningen og mulighed for at fatte de heldigste beslutninger under de foreliggende forhold.«

Der fandtes åbenbart »gnavepotter og professionelle vrøvlere«, for de følgende dage kritiseredes Vælgerforeningens udkast i såvel ledere som læserbreve i Flensborg Avis.¹⁵⁸

H. P. Hanssen var måske alligevel lidt betænkelig ved at indføre den nye valgmåde, for han skrev til Vælgerforeningens sekretær, Nis Nissen, at de på generalforsamlingen burde fastholde, at kun de tilsynsrådsmedlemmer, der i 1907 afgik efter tur skulle fratræde, og deres pladser besættes efter den nye valgmåde. De øvrige skulle blive siddende, indtil deres valgperiode var udløbet.¹⁵⁹

Dette ønske om en gradvis indførelse af den nye valgmåde og H. P. Hanssens udtalelser i Hejmdal dels om profeten og hjemlandet og dels om, at alle retninger skulle være repræsenteret i Vælgerforeningens ledelse, tyder på, at han regnede det for en mulighed, at »oppositionen« ville få flertal i Vælgerforeningens tilsynsråd, når reformen blev gennemført.

Ved generalforsamlingen, der mod sædvane på grund af dens vigtighed afholdtes på årsmødets første dag den 9. juni, blev bestyrelsens udkast til nye statutter vedtaget. På trods af H. P. Hanssens ønske om at få den nye valgmåde indført langsomt, vedtog generalforsamlin-

gen, at de nye love skulle træde i kraft straks, og at der i august og september skulle vælges et helt nyt tilsynsråd.¹⁶⁰

Skønt de nye love ikke blev så vidtgående, som protesttilhængerne havde ønsket og foreslået, må det dog betegnes som en sejr for dem, at valgmoden til tilsynsrådet overhovedet blev ændret. Det var utvivlsomt deres private forslag, der provokerede Vælgerforeningens bestyrelse til at fremsætte det mere moderate udkast, som i hovedsagen blev vedtaget på årsmødet.¹⁶¹

Efter denne reform blev Vælgerforeningens ledelse faktisk i langt højere grad, end det hidtil havde været tilfældet, »en ramme, indenfor hvilken alle anskuelser frit kunne gøre sig gældende«. Bortset fra i enkelte meget tilspidsede situationer blev ledelsen fra alle sider anerkendt som værende repræsentativ for befolkningens politiske synspunkter og som et mere retfærdigt »mæglerorgan« i de stadig opstående modsætningsforhold.

Det nye tilsynsråd oktober - november 1907

Finnemann-sagen

På grund af den interne debat i Nordslesvig efter optanttraktatens fremkomst og på grund af uenigheden omkring udformningen af de nye statutter for Vælgerforeningen imødeså man med spænding det nye tilsynsråds sammensætning. Såvel protest- som forhandlingsfløjen bestræbte sig på at få så mange meningsfæller som muligt valgt ind i rådet.¹⁶² Man var dog tilsyneladende ikke ganske klar over, hvorledes alle de nyvalgte medlemmer stillede sig rent nationalpolitisk, så før tilsynsrådet havde afholdt sit første møde, kendte man ikke det nøjagtige styrkeforhold mellem de to retninger.¹⁶³

H. P. Hanssen havde ladet forstå, at hvis »oppositionen« fik flertal i rådet, ville han trække sig tilbage som rigsdagsmand. Samme holdning indtog landdagsmand Julius Nielsen. Stærkt medvirkende til, at Hanssen indtog dette standpunkt, var en offentlig debat, som foregik fra august 1907 omkring hans politik og især om hans rolle i den såkaldte Finnemann-sag.¹⁶⁴

Det vil blive for omfattende her at redegøre for hele Finnemann-sagens forløb, fordi den i Nordslesvig udviklede sig til en meget spæget affære med irrelevante personlige angreb. Desuden blev den involveret i en politisk diskussion i Danmark mellem dr. phil. Aage

Friis og formanden for Højres Arbejder- og Vælgerforening i København, kaptajn C. G. Schack.¹⁶⁵ Finnemann-sagens væsentligste indhold må dog kort skitseres, fordi den var baggrund for en del af begivenhederne indenfor Vælgerforeningen i efteråret 1907.

Gdr. Chr. Finnemann, Torning, var under »optantlaveriet« i 1902 blevet erklæret for optant og udvist til Danmark. Dette var givetvis en politisk motiveret handling, for Finnemann var, siden han i 1866 havde afgivet optionserklæring, men undladt at gøre den gyldig ved at flytte nord for grænsen, blevet behandlet og anerkendt som prøjsisk undersåt. Han havde været tysk soldat og havde haft forskellige offentlige tillidshverv, uden at hans statslige tilhørsforhold var blevet anfægtet.

Den første retssag, Finnemann førte efter udvisningen, bekræftede, at hans optionserklæring måtte anses for ugyldig, hvorfor Finnemann ikke var optant, men myndighederne genoptog sagen og fik dommen omstødt og udvisningen bekræftet. Finnemann boede derefter i Danmark indtil 1907.¹⁶⁶ Den sidste kendelse vakte stor forbitrelse i dansk-sindede kredse, hvor Finnemann fremtidig fik karakter af et nationalt symbol.

H. P. Hanssen har i korte træk fortalt følgende om begivenhedsforløbet omkring Chr. Finnemanns naturalisation i 1907.¹⁶⁷ Det danske udenrigsministerium foreslog på Aage Friis' initiativ det tyske udenrigsministerium, at man før det tyske kejserpars besøg i Danmark i juli måned åbnede Finnemann adgang til at flytte til Nordslesvig som prøjsisk statsborger. Dette kunne påvirke stemningen før kejserbesøget i gunstig retning. I Berlin stillede man sig velvilligt overfor forslaget. Finnemann og hans søn Niels blev under et besøg i København informeret om sagen og indsendte naturalisationsandragender, der straks blev bevilliget.

I Hanssens referat mangler imidlertid et led, idet de fra København indsendte andragender faktisk blev forkastet. Chr. Finnemann havde nemlig heri motiveret sin ansøgning ved en henvisning til den dom, der havde bekræftet, at hans optionserklæring var ugyldig. Dette ville de tyske myndigheder ikke anerkende, og de sendte derfor en instruks om, hvorledes de ønskede naturalisationsandragendet udformet. Instruksen blev taget til følge, og ved et møde i Vamdrup mellem H. P. Hanssen, Aage Friis og Niels og Chr. Finnemann udarbejdedes et nyt andragende, som straks blev godkendt af tyskerne.¹⁶⁸

*A. Svensson (1880–1963) blev i 1907 redaktør af Dybbøl-Posten i Sønderborg. Som overbevist tilhænger af Jens Jessens protestpolitik kritiserede han ofte skarpt H. P. Hanssens politiske linje. I 1907 indvalgte han som stedfortrædende medlem i Vælgerforeningens tilsynsråd.
(Udsnit af gruppebillede fra 1910, Historiske samlinger for Sønderjylland)*

Der kom en »sag« ud af dette, fordi redaktør Svensson via journalist Andreas Grau, Bro, blev informeret om, at Chr. Finnemann skulle have erklæret, at han var ked af den måde, hvorpå hans sag var blevet ordnet. Han havde ikke fået sin ret anerkendt, men var blevet naturaliseret som »en nådesbevisning«. ¹⁶⁹ I nogle artikler, der drejede sig om den danske regerings politik overfor Tyskland, frem-

kom Svensson derefter i Dybbøl-Posten med hentydninger til Vamdrup-mødet, hvor der var sket ting, »som jeg troede ville virke afsvalede med henblik på tilliden til, hvad den dansk-tyske tilnærmelse havde at bringe os«. Svensson udlagde Finnemanns udtalelser, som om Finnemann kun havde indvilliget i ordningen i Vamdrup, fordi H. P. Hanssen og Aage Friis havde presset ham til det.¹⁷⁰ Denne udlægning kan ikke verificeres, men Svenssons kildegrundlag – mejeribestyrer H. Jensens referat af sin samtale med Chr. Finnemann – berettiger ikke til en så vidtgående slutning.¹⁷¹

H. P. Hanssen anmodede redaktør Svensson om offentligt at erklære, hvorvidt der med hentydningerne til Vamdrup-mødet var sigtet til ham selv og den politik, han førte. Dette bekræftede Svensson. Derefter offentliggjorde Hanssen i Hejmdal et dementi af Svenssons udtalelser fra Chr. Finnemann. Heri refereredes uddrag af et brev fra Svensson til kaptajn Schack, hvor Svensson omtalte Finnemann-sagen, hvilket gjorde affæren ganske indviklet.¹⁷² Der blev fra flere sider gjort forsøg på at få striden bilagt ved at formå Hanssen og Svensson enten privat eller offentligt til gensidigt at undskylde de beskyldninger, de havde rettet mod hinanden under sagens udvikling.¹⁷³ Dette lykkedes dog ikke, og sluttelig sendte H. P. Hanssen følgende skrivelse til Vælgerforeningens formand, J. N. H. Skrumsager: »Overfor et af Dybbøl-Postens redaktør, Hr. A. Svensson, rettet angreb på min virksomhed som rigsdagsmand har jeg fremsat en offentlig redegørelse for mine vælgere, som jeg hermed sender dig med bøn om at forelægge sagen for Vælgerforeningens tilsynsråd. Da dettes godkendelse af Hr. Svenssons optræden vil umuliggøre mig en fortsættelse af min parlamentariske virksomhed, tillader jeg mig at udbede mig Vælgerforeningens dom i sagen i form af en udtalelse af dens samlede bestyrelse.«¹⁷⁴

Finnemann-sagen kom på dagsordenen på det nye tilsynsråds første møde, der afholdtes på »Folkehjem« den 8. oktober. Man vedtog her at nedsætte et udvalg, der skulle omredigere en resolution, som gdr. P. Skau, Bukshave, i forvejen havde affattet i sagen. Udvalget kom til at bestå af P. Skau, P. Grau, gdr. Nis Chr. Nissen, Viby, gdr. Nis Callesen, Lerskov, og direktør L. Christensen, Haderslev.¹⁷⁵

Det vides ikke, hvorledes P. Skaus resolution oprindelig var udformet, men Skau havde på forhånd spurgt H. P. Hanssen, hvorledes han ønskede den for at være tilfreds. Skau havde foreslået enten en

personlig henvendelse til rigsdagsmanden eller en »dom fra tilsynsrådet som politisk national autoritet«. ¹⁷⁶ H. P. Hanssen må have krævet det sidste, for i et brev, P. Skau sendte Svensson, for at underrette denne om, at resolutionen ville fremkomme, skrev Skau: »Jeg har ikke kunnet undgå en dom over dig, thi den fordres af vedkommende og vil utvivlsomt blive ydet.« ¹⁷⁷

Også redaktør Christiansen havde udarbejdet et forslag til en resolution mod A. Svensson. Christiansen ville have F. C. Hansen, Løjtertoft, til at foreslå resolutionen i Vælgerforeningen, men Hansen kom ikke selv til stede, og tilsyneladende blev forslaget ikke fremsat. ¹⁷⁸ Christiansens udkast var meget lig den endelige vedtagne resolution, så det er derfor muligt, at Peter Grau, der kendte Christiansens forslag, har fået det indarbejdet i P. Skaus forslag. ¹⁷⁹

Før resolutionen blev vedtaget, havde A. Svensson givet en længere redegørelse for sagens baggrund og udvikling. Svensson sagde, at han fastholdt sin tro på, at Chr. Finneemann havde udtalt sig, som det var påstået, men han benægtede, at det havde været et planlagt fremstød mod H. P. Hanssen, når han havde taget sagen op. ¹⁸⁰ Finneemann udtalte derefter, at han måske nok havde håbet på en anden afslutning på sin sag; men han var dog glad og taknemmelig overfor H. P. Hanssen, der havde fået naturalisationen gennemført. ¹⁸¹

Den omredigerede resolution kom til at lyde således: »Vælgerforeningens bestyrelse og tilsynsråd udtaler en skarp misbilligelse af redaktør Svenssons i Dybbøl-Posten fremsatte mistænkeliggørelse og beskyldninger imod rigsdagsmand H. P. Hanssen. Efter at sagen ligger fuldt oplyst, viser sigtelseerne sig tilmed jo aldeles uhjemlede. Rigsdagsmand Hanssen fortjener vælgernes varmeste tak for hans store arbejde i optantsagen, særlig også i den Finneemanske sag.« Bortset fra gdr. P. Tønder, Birkelev, der stemte nej, tilsluttede den samlede bestyrelse sig denne resolution. ¹⁸²

H. P. Hanssen gik således ud af denne strid som sejrherre. Men ligesom efter Hanssens afstemning i Rigsdagen i december 1906 er det her vanskeligt at vurdere, om Vælgerforeningens ledelse støttede hans synspunkter og handlinger så helhjertet, som afstemningsresultatet kunne tyde på, eller om den store tilslutning til resolutionen snarere var betinget af, at Hanssen, både da han indankede sagen for Vælgerforeningen og under mødet, krævede en fordømmelse af Svensson som betingelse for, at han selv ville fortsætte som parlamentari-

ker.¹⁸³ Det er imidlertid givet, at flere af Hanssens politiske modstandere mente, at Svensson var gået for vidt i sine angreb på rigsdagsmanden, og det er derfor muligt, at mange i tilsynsrådet oprigtigt støttede fordømmelsen af Svensson.¹⁸⁴

H. P. Hanssen skriver om Finnemann-sagen i sine erindringer, at hans modstandere ikke forstod, at han i denne sag måtte handle efter Bismarcks ord: »Politikken er kunsten at opnå det mulige«. ¹⁸⁵ Dette ord fulgte H. P. Hanssen konsekvent i sin politik, og det var, som også debatten om optantkonventionen viste, begrundelsen for en del af modstanden mod hans politik. Hans modstandere mente, at han ofte betalte for meget for at opnå »det mulige«.

Det nye tilsynsråds godkendelse af rigsdagsmandens politik

H. P. Hanssen og Julius Nielsen havde som nævnt besluttet at nedlægge deres mandater, hvis »oppositionen« fik flertal i det nye tilsynsråd.¹⁸⁶ Hanssen motiverede på mødet den 8. oktober denne beslutning med, at repræsentanternes politik skulle være udtryk for ledelsens, henholdsvis flertallets mening. Og da de fleste af tilsynsrådets medlemmer var nye, så han sig nødsaget til at forklare, hvilken politik han ville føre, så de kunne tage stilling dertil.¹⁸⁷ I en 2 1/2 time lang tale redegjorde han for sin politik, fra han i 1888 var blevet valgt til sekretær i Vælgerforeningen og indtil 1907.¹⁸⁸

H. P. Hanssen indledte med at tilbagevise de sigtelser, der i den senere tid var fremkommet mod ham for ikke at hævde retskravet. Han henviste til den erklæring om § 5, som han havde afgivet i 1896, da han blev valgt til landdagsmand.¹⁸⁹ Hanssen påpegede også, at han havde skaffet materiale til danske jurister, der søgte at bevise, at nordslesvigernes ret i overensstemmelse med § 5 stadig bestod. Dette viste, at han stadig holdt fast på retsstandpunktet. H. P. Hanssen anså det imidlertid for uklogt at påberåbe sig § 5 og henvise til retskravet. Dette ville henlede prøjsernes opmærksomhed på den, hvilket måske kunne medføre, at de ville søge at slette også nordslesvigernes ret, som Danmarks var blevet det. Det var desuden politisk farligt at tale for meget om § 5, fordi »det ville drage ulykke ned over dem«, hermed må forstås en skærpet kurs fra myndighedernes side. Han sammenfattede sin stilling i dette spørgsmål således: »En bestemt fastholdelse af retsstandpunktet, en underbyggelse af retsstandpunktet, men stor forsigtighed i retskravet«. ¹⁹⁰

Derefter gennemgik H. P. Hanssen de tidligere parlamentariske repræsentanters politik angående § 5. Han påviste, at der hos alle parlamentarikerne siden Junggreen – også hos redaktør Jessen – havde været en udvikling henimod stadig større forsigtighed i dette spørgsmål. Efter en nærmere omtale af forholdet mellem Jessen og Gustav Johannsen gav Hanssen en lang redegørelse for den danske regerings politik overfor Tyskland. Herunder rettede han nogle angreb på redaktør Svensson for hans førømtalte artikler mod den danske regering. Talen udmundede i to spørgsmål til tilsynsrådet, af hvis besvarelse Hanssens og Julius Niensens fortsatte parlamentariske virke ville afhænge. »1. Mener Vælgerforeningens bestyrelse, at de parlamentariske repræsentanter skal bygge deres politik på Pragfredens § 5? 2. Mener Vælgerforeningens bestyrelse, at den danske befolkning og den nationale sag er bedst tjent med en ny Köllerpolitik, og at vi derfor skal søge at fremkalde et skærpet voldsregimente?»

En politik på disse præmisser kunne sagtens føres, men H. P. Hanssen ville blot ikke tage ansvaret for den, sagde han. Hvis derimod Vælgerforeningens samlede bestyrelse ville godkende følgende programatiske udtalelse, var både Hanssen og Julius Nielsen villige til at fortsætte: »Vi vil under fastholdelse af vor nationale ret søge at skaffe befolkningen de bedst mulige vilkår under nationalitetskampen. Vi vil modvirke enhver skærpelse af tvangsregimentet, enhver øgelse af det nationale tryk. Vi vil søge at opnå en udvidelse af vore borgerlige rettigheder, i det hele taget at arbejde hen til, at den danske befolkning vedvarende kan være i afgjort flertal i videst mulig udstrækning og dermed holde sin skæbne i sin egen hånd.«¹⁹¹

Ifølge H. P. Hanssens eget referat af talen krævede han og Julius Nielsen, at tilsynsrådet, foruden at det skulle godkende deres politik, også udtrykkeligt skulle anerkende deres ret til selv at bestemme, hvilken taktik de ville anvende for at fremme denne politik. Desuden skulle Vælgerforeningen støtte dem overfor pressens angreb, når de appellerede til den i henhold til en nærmere bestemt arbejdsplan, som de ville foreslå et udvalg nedsat til at udarbejde. Tilsyneladende blev disse sidstnævnte krav om deres ret til selv at lægge den politiske taktik og om, at Vælgerforeningen skulle støtte dem overfor pressen, ikke specielt drøftet under forhandlingerne, men de anerkendtes indirekte i det tillidsvotum til de parlamentariske repræsentanter, som vedtoges ved mødets slutning. Sidste sætning heri lød:

»Vi tilsikrer dem endvidere al den støtte, som vi er i stand til at yde dem i vor nationale kamp.«¹⁹²

Efter H. P. Hanssens lange redegørelse fulgte en drøftelse, hvori Julius Nielsen helt tilsluttede sig rigsdagsmandens udtalelser. Ernst Christiansen protesterede mod den form, i hvilken H. P. Hanssen havde fremstillet alternativerne til sin egen politik. Der var ingen, der ønskede en politik udelukkende på basis af § 5, og ingen, der ønskede Köllertiden tilbage. Hanssens to første spørgsmål var derfor overflødige. Det, der var blevet anket over, var, at befolkningen ikke måtte få at vide, på hvilket standpunkt repræsentanterne stod. »Hvis vor rigsdagsmand kun én gang offentligt havde udtalt sig så bestemt som her i dag, ville dette være tilstrækkeligt«, sagde Christiansen.¹⁹³ Man enedes derefter om kun at stemme om H. P. Hanssens og Julius Niensens »programerklæring«. Peter Grau foreslog, at »traktatlige« blev indføjet i erklæringens indledning, hvilket H. P. Hanssen gerne ville acceptere, såfremt erklæringen ikke skulle offentliggøres. Men da den skulle offentliggøres, kunne han ikke tilslutte sig tilføjesen.

Ved afstemningen tilsluttede de to bestyrelsesmedlemmer og 20 af tilsynsrådets medlemmer sig programerklæringen, mens P. Grau, P. Jessen, Sønderborg, gdr. P. Lautrup, Vellerup og Ernst Christiansen stemte nej. De ønskede dog indføjet i protokollen, at de ville have stemt ja, hvis »traktatlige« var blevet indføjet i erklæringen.¹⁹⁴

På et fremrykket tidspunkt (mødet varede fra kl. 11.30 til kl. 20) foreslog J. N. H. Skrumsager, at man vedtog en officiel tillidserklæring til de to parlamentariske repræsentanter. Skrumsager udformede sammen med H. P. Hanssen og Julius Nielsen en sålydende erklæring: »Idet vi udtaler vor fulde tilslutning til vore repræsentanter rigsdagsmand H. P. Hanssens og landdagsmand Julius Niensens politik, bringer vi dem en varm tak for deres trofaste arbejde iblandt os og håber, at de fremdeles i en lang årrække må få lykke og held til at fortsætte arbejdet for vor folkesag. Vi tilsikrer dem endvidere al den støtte, som vi er i stand til at yde dem i vor nationale kamp.« Ernst Christiansen ønskede ordet »politik« strøget af erklæringen, men H. P. Hanssen nægtede at godkende den, hvis dette skete, og man fastholdt derfor den oprindelige udformning. Ernst Christiansen stemte som den eneste nej til dette tillidsvotum.¹⁹⁵

Ved at godkende H. P. Hanssens og Julius Niensens »programerklæring« var Vælgerforeningens ledelse altså med til at fastsætte, hvilken

politik de parlamentariske repræsentanter skulle føre over for de tyske magthavere. Vælgerforeningen havde imidlertid kun den rolle at indfri rigs- og landdagsmændenes krav, idet den ikke stod i en fri valgsituation. Den var stillet over for et ultimatum, som den ikke havde mulighed for at afvise. »Oppositionen« var uforberedt og kunne ikke opstille alternativer til de to parlamentarikere.

I efteråret 1906 havde Flensborg Avis indledt en kampagne for at få Peter Grau til at acceptere landdagsmandatet, når H. P. Hanssens mandat i 1908 udløb. Hanssen havde nemlig, da han valgtes til rigsdagsmand, sagt, at han kun ville beholde begge poster indtil 1908, men Grau nægtede imidlertid kategorisk at lade sig opstille.¹⁹⁶ Stillet overfor Hanssens trussel om at nedlægge mandatet i 1907 erklærede Grau: »Nuvel, hvis der ikke er andet for, så lad »oppositionen« tage affære, og så finder vi vel repræsentanter. Det bliver ikke mig. Jeg kender min meget nærliggende begrænsning og skal ikke mere end tilbørligt blamere partiet, men der findes vel andre, *hvis galt skal være.*«¹⁹⁷

Da Peter Grau også i 1907 var den eneste tænkelige afløser for H. P. Hanssen, var der således ingen mulighed for Vælgerforeningens ledelse for at anbefale en anden politik end den, Hanssen ville føre. Afstemningerne den 8. oktober var reelt et personspørgsmål og ikke et spørgsmål om fastlæggelsen af den politiske kurs. H. P. Hanssen havde derfor sandsynligvis også fået sit tillidsvotum, selv om han ikke havde fremsat sin lange redegørelse – eller sit forsvar – der iøvrigt var taktisk meget klogt udformet.

Man kan af samme årsag heller ikke betragte resultaterne af de tre afstemninger på mødet den 8. oktober som gyldige indikatorer for de to retningers styrke i det nye tilsynsråd. Nogle af de medlemmer, der havde tilsluttet sig rigsdagsmanden ved afstemningerne, begrundede dette i deres korrespondance med redaktør Christiansen. Peter Grau havde følt sig forpligtet til at stemme ja til tillidserklæringen, fordi han selv havde talt om, at man burde tilstræbe fordragelighed.¹⁹⁸ Direktør L. Christensen skrev, at han ikke havde villet medvirke til at kaste befolkningen ud i nye valg til både Land- og Rigsdagen, hvor der sandsynligvis ville blive opstillet danske kandidater mod hinanden. Før en sådan situation opstod, måtte oppositionen nødvendigvis være mere samarbejdet.¹⁹⁹ Endelig motiverede dr. Petersen, Gram, sin godkendelse af resolutionen mod Svensson med, at han ikke ville

være medansvarlig for den forvirring og skade for sagen, en effektivering af rigsdagsmandens trussel om mandatnedlæggelse ville medføre.²⁰⁰ Det ses af disse eksempler, at baggrunden for den tilslutning, H. P. Hanssen fik ved dette møde, i en række tilfælde ikke var en anerkendelse af hans synspunkter, men snarere en politisk vurdering af, hvad der ville ske, såfremt de ikke blev anerkendt.

Tinglevmødet den 7. november 1907

Julius Nielsen og H. P. Hanssen var tilsyneladende godt tilfreds med udfaldet af tilsynsrådets første møde. Nielsen udtrykte sin mening således: »Det var jo en ordentlig vandgang for protestpartiet, særlig for førerne Grau, Jessen, Christiansen, Svendsen (må være Svensson). Nu ser vi, om de ryster vandet af sig og begynder forfra.«²⁰¹ H. P. Hanssen skriver, at han og Julius Nielsen havde ventet, at angrebene mod dem ville blive indstillet, efter at Vælgerforeningen havde godkendt deres politik. Men det blev ikke tilfældet, fordi »oppositionen« organiserede sig inden det næste bestyrelses- og tilsynsrådsmøde. Dette blev derfor meget bevæget.²⁰²

I de ovenfor omtalte breve fra P. Grau og L. Christensen til Ernst Christiansen havde de begge anket over, at der ikke var tilstrækkeligt samarbejde mellem H. P. Hanssens politiske modstandere. Grau skrev f. eks.: »Efterhånden må vi se at lære vore fæller og vore ufæller at kende, det var jo knap nok i går, og spredt og planløst var alt fra vor side.« L. Christensen udtrykte omtrent samme synspunkt, og han foreslog, at de skulle lave en sammenkomst for at overveje situationen, hvis der igen blev indvarslet til et møde, hvor lignende vigtige ting stod på dagsordenen. Og dette skete.

Der var på mødet i Vælgerforeningen den 8. oktober blevet nedsat et udvalg til at udarbejde et forslag til en forretningsorden for bestyrelsen og tilsynsrådet. Dette udvalg fremlagde et udkast, der skulle behandles på et møde i den samlede bestyrelse den 9. november 1907. I udkastet indgik, som H. P. Hanssen havde bebudet, en paragraf om Vælgerforeningens rolle i eventuelle stridigheder mellem pressen og de parlamentariske repræsentanter.

Foranlediget heraf udsendte direktør L. Christensen og redaktør Christiansen den 2. november en indbydelse til et møde i Tinglev den 7. november. Indbydelsen tilstilledes 16 af tilsynsrådets med-

lemmer. Det hed heri: »Med erfaringen fra det sidste bestyrelses- og tilsynsrådsmøde i Vælgerforeningen for øje, mener vi, at der er en fare for nogen ensidighed og for en forhastet gennemførelse af uheldige beslutninger. Vi mener derfor at imødekomme et ønske hos flere ved at foreslå, at der før tilsynsrådsmøder, hvor særlig vigtige ting står på dagsordenen, gives lejlighed til en drøftelse i en snævrere kreds. – – – Der vil også her kunne tages beslutning om, hvorvidt slige sammenkomster skal afholdes i fremtiden. – – – De bedes betragte denne indbydelse som fortrolig.«²⁰³

Følgende 9 deltog i mødet: P. Jessen, Sønderborg, P. Tønder, Birkelev, Fred. Høyberg, Visby, Lorens Poulsen, Flensborg, H. Tychsen, Frøslev, L. Christensen, Haderslev, P. Fuglsang, Magstrup, A. Svensson og Ernst Christiansen. Laust Ankersen, Gabøl, P. Lautrup, Vellerup, Hans Hansen, Nejs, og P. Kaad, Vollerup, udeblev uden motivering, mens Martin Simonsen, Flovt, dr. Petersen og P. Grau sendte afbud.²⁰⁴ Denne kreds af indbudte giver et indtryk af, hvem Christiansen og L. Christensen anså for sikre eller potentielle protesttilhængere i tilsynsrådet. De 9, der mødte, samt P. Grau, P. Lautrup, dr. Petersen og Laust Ankersen stillede sig gennem hele den her behandlede periode på oppositionens side. Martin Simonsen blev en af H. P. Hanssens støtter. Hans Hansens og P. Kaads stilling har været vanskelig at fastslå med bestemthed, men begge sympatiserede mest med forhandlingsfløjen.²⁰⁵

På Tinglevmødet drøftedes, hvorledes man skulle tilrettelægge modstanden mod udvalgets udkast til forretningsorden. Man enedes om, at direktør Christensen den 9. november skulle foreslå, at forslaget behandlede videre i et nyt udvalg. Hvis Christensens forslag blev forkastet, ville man afvise bl. a. udkastets paragraffer om de parlamentariske repræsentanter og om pressen.²⁰⁶

Som nævnt anså H. P. Hanssen Tinglevmødet for den vigtigste grund til, at mødet den 9. november blev så ophidset som tilfældet var. Og Hanssen kritiserede i de følgende år ofte oppositionen, fordi den afholdt særmøder. Han mente, at den slags »partipolitik« var farlig for danskhedens nationale kamp.²⁰⁷ Det er også muligt, at nogle af Tinglevmødets deltagere har været i tvivl om, hvorvidt det nu var rigtigt at afholde slige særmøder. I hvert fald forsvarede redaktør Christiansen mødets afholdelse som fuldt parlamentarisk korrekt. Han sagde, at det var almindelig parlamentarisk praksis, at der hold-

tes gruppemøder før behandlingen af vigtige sager. I dette tilfælde var det så meget mere nødvendigt, som forhandlingerne i tilsynsrådet ikke blev ledet på parlamentarisk vis, fordi formanden ikke holdt sig neutral, men tydeligt tog parti i diskussionerne.²⁰⁸

H. P. Hanssens kritik må dog siges at være ret enøjet, da han selv fulgte en lignende praksis (trods sin benægtelse heraf den 9. november) og havde gjort dette også før Tinglevmødets afholdelse. H. P. Hansen holdt dog ikke særmøder med alle tilsynsrådets forhandlingstilhængere, men han mødtes ofte med J. N. H. Skrumsager, Julius Nielsen og Nis Nissen før møder i Vælgerforeningen, hvor vigtige ting skulle behandles.²⁰⁹ Man kan sige, at der består en formel forskel mellem oppositionens »gruppemøder« og Hanssens »præsidiemøder«, men denne forskel synes ikke at berettige H. P. Hanssen til at angribe oppositionen på dette punkt.

Tinglevmødet blev indledningen til et fastere samarbejde inden for oppositionen. Der holdtes de følgende år flere lignende møder, og man kan derfor med nogen ret sige, at der fra efteråret 1907 faktisk bestod to »partier« indenfor Vælgerforeningens ledelse.²¹⁰ Heraf optrådte dog kun det ene, nemlig oppositionen som en sluttet enhed, mens det andet snarere bestod af få ledende personer, der havde en nogenlunde fast tilhængerskare.

Vælgerforeningens forretningsorden

Bestyrelsens og tilsynsrådets møder den 9. og den 19. november 1907

Det udvalg, der den 8. oktober var blevet nedsat til at udarbejde et forslag til forretningsorden for Vælgerforeningens bestyrelse og tilsynsråd, bestod af foreningens bestyrelse (J. N. H. Skrumsager og Nis Nissen), de parlamentariske repræsentanter samt fem valgte medlemmer, nemlig P. Grau, P. Fuglsang, dr. Petersen, P. Skau og Martin Simonsen.²¹¹ I deres forslag kom især tre paragraffer til at volde vanskeligheder.²¹² Det var § 2, som fastsatte bestyrelsens og tilsynsrådets virksomhedsområde i almindelighed. Punkterne 5 og 6 i denne paragraf bestemte, at bestyrelsen og tilsynsrådet skulle »kontrollere repræsentanternes virksomhed og virke hen til, at pressen arbejder i overensstemmelse med de parlamentariske repræsentanter og de store nationale foreninger.« Disse punkter blev nærmere specificeret i forslaget §§ 8 og 9, der lød:

§ 8. Repræsentanterne. Bestyrelsen og tilsynsrådet modtager klager over rigsdags- og landdagsmændenes virksomhed, prøver disse klager og udtaler, hvis de finder dem berettigede, en misbilligelse af det påtalte forhold.

Opfordrer et flertal inden for Vælgerforeningens samlede bestyrelse en repræsentant til at nedlægge sit mandat, har han ufortøvet at følge denne opfordring.

§ 9. Pressen. Når repræsentanterne eller de store nationale foreningers bestyrelser er udsatte for angreb i pressen, der efter deres mening er ubeføjede og kan skade deres virksomhed, kan de klage til bestyrelsen og tilsynsrådet, som prøver klagerne, og hvis de findes berettigede, udtaler en misbilligelse af det påtalte forhold.

Selvom forhandlingerne om de forskellige paragraffer skete fortløbende, blev de tre her nævnte diskuteret i sammenhæng. Mødet på »Folkehjem« den 9. november blev meget langt og meget ophidset. Der blev holdt 127 taler. Alle bestyrelses- og tilsynsrådsmedlemmer var mødt undtagen gdr. F. C. Hansen, Løjteroft.²¹³

Som det var planlagt i Tinglev, foreslog L. Christensen straks ved mødets begyndelse, at man henviste forslaget til behandling i et nyt udvalg. Dette skulle kun bestå af 4 medlemmer, og det måtte ikke omfatte selvskrevne udvalgsmedlemmer.²¹⁴ Christensen begrundede sit forslag med, at udkastet var en arbejdsplan snarere end en forretningsorden. Det rummede f. eks. ingen bestemmelser om tilsynsrådets egne møder, d. v. s. møder, hvori bestyrelsen ikke deltog.

H. P. Hanssen frarådede en fornyet udvalgsbehandling, fordi han selv og Julius Nielsen 10 dage senere skulle rejse til Berlin. Han foreslog, at man i stedet enten kunne lave en særskilt forretningsorden for tilsynsrådet eller indsætte tilføjelser i det foreliggende forslag. Også P. Grau frarådede, at udvalgets arbejde helt blev kasseret. Efter en kortere drøftelse sattes L. Christensens forslag til afstemning. Det faldt med 18 stemmer mod 7.²¹⁵

Da man nåede til behandlingen af § 2, punkt 5 om Vælgerforeningens kontrol med de parlamentariske repræsentanters virksomhed, bad L. Poulsen, Flensborg, H. P. Hanssen om at forklare, hvad paragraffen egentlig betød. H. P. Hanssen udlagde den som en bemyndigelse til Vælgerforeningen. Vælgerforeningen måtte kunne kræve af

en repræsentant, at han nedlagde sit mandat, og Hanssen henviste til Hans Lassens tilfælde og til Junggreens nedlæggelse af sin kandidatur før omvalget i 1881.²¹⁶

L. Poulsen indvendte herimod, at en sådan paragraf burde være overflødig. Man måtte kunne forvente af de parlamentariske repræsentanter, at de trak sig tilbage, hvis de fik et flertal imod sig i Vælgerforeningen. Ernst Christiansen tilføjede, at hvis en repræsentant ikke af sig selv ville nedlægge sit mandat, når flertallet var imod ham, så ville han heller ikke rette sig efter bestemmelsen i forretningsordenen. Christiansen mente desuden, at paragraffen kun var indsat »for at få den følgende uheldige paragraf til at glide lettere ned.«

Dette benægtede både H. P. Hanssen og Julius Nielsen. De henviste til det sidste års begivenheder og påpegede nødvendigheden af, at de fik en vis beskyttelse mod angreb fra pressens side. De kunne ikke fortsætte det parlamentariske arbejde under de nuværende forhold. Julius Nielsen, der iøvrigt i udvalget havde foreslået en endnu skarpere udformet »presseparagraf«,²¹⁷ mente, at repræsentanterne måtte kunne kræve en vis disciplin, når de selv var villige til at underordne sig. »Vi må have orden i tingene«, sagde han. Denne udtalelse medførte en længere debat om pressens holdning overfor rigs- og landdagsmændene. Herunder fremsatte L. Christensen bebrejdelser mod Skrumsager for at lede møderne partisk. Skrumsager krævede og fik gennemført en afstemning om et tillidsvotum til sig selv. Det blev vedtaget med alle stemmer mod 7.

P. Skau forsøgte i middagspausen at overtale H. P. Hanssen til at trække §§ 8 og 9 tilbage, men dette nægtede Hanssen. Under de videre forhandlinger erklærede H. P. Hanssen, at han og Julius Nielsen ville trække sig tilbage, hvis de ikke fik et værn mod angreb fra pressen i fremtiden. Oppositionen måtte så tage ledelsen, og hvis den ikke kunne stille afløsere, måtte den drage konsekvenserne heraf og støtte Hanssen. Ernst Christiansen og flere andre beklagede meget, at rigsdagsmanden på ny fremsatte truslen om mandatnedlæggelse, når han ved det sidste møde havde fået et tillidsvotum.

Da § 2, punkt 5 blev stillet til afstemning, stemte 17 ja, heriblandt bestyrelsen, de to parlamentarikere og, hvad der var mere bemærkelsesværdigt, dr. Petersen, Gram, Martin Simonsen, Flovt, og J. Zachariassen, Dybbøl.²¹⁸ 10 stemte nej.

Debatten om presseparagraffen blev lang og særdeles heftig. Ernst

Christiansen indledte med en udførlig redegørelse for sin egen stilling til den. Han anså paragraffen for helt overflødig, fordi repræsentanterne til enhver tid kunne indanke en sag for Vælgerforeningen, hvis de følte deres stilling alvorlig truet på grund af angreb i pressen. Det beviste »Finnemann-sagen«. En paragraf i forretningsordenen om pressens holdning ville stå som en trussel mod ytringsfriheden, og den kunne hindre, at alle ildesete anskuelser kom frem. Den ville medføre en censur af den danske presse, som Vælgerforeningen ikke havde nogen ret til at udøve. Der var tilstrækkelige bånd på ytringsfriheden for den danske presse i Nordslesvig i forvejen. Det ville også skade samarbejdet mellem Vælgerforeningen og pressen, hvis slige bestemmelser blev vedtaget. Christiansen erklærede sig villig til at respektere alle vigtige afgørelser, der blev truffet i Vælgerforeningen og i de andre nationale foreninger, men han ville kun gøre det af egen fri vilje. Han ville på det bestemteste modsætte sig enhver form for censur. P. Jessen og A. Svensson bifaldt blandt andre Christiansens tale.

H. P. Hanssen forsikrede, at man ikke havde til hensigt at binde pressen, for det havde Vælgerforeningen ikke ret til. Han ville blot sikre sig mod ubeføjede presseangreb på de parlamentariske repræsentanter og anså det for rigtigere, at man behandlede eventuelle klager over sådanne angreb indenfor Vælgerforeningen, frem for at man ophidsede befolkningen ved skarpe indlæg i bladene. Redaktørerne Anders Lebeck, Hejmdal, og Nicolai Svendsen, Dannevirke, tilsluttede sig helt rigsdagsmandens synspunkter.

Under debatten havde P. Grau foreslået, at man ændrede formuleringen af § 2, således at det i stedet for »Vælgerforeningen skal drage omsorg for, at pressen arbejder i overensstemmelse med repræsentanterne og de nationale foreninger« kom til at hedde: »Vælgerforeningen skal virke frem til o. s. v.« Dette ville H. P. Hanssen gerne acceptere, og ændringen blev vedtaget, men Ernst Christiansen fastholdt sin protest mod paragraffens tilstedeværelse i nogen form overhovedet. På trods af dette blev paragraffen sat til afstemning, og den vedtoges med 16 stemmer mod 12.²¹⁹

Ernst Christiansen meddelte derefter, at han trods vedtagelsen ville fastholde sin protest mod paragraffen. Han ville ikke respektere den, og han anså det for berettiget nødværge at offentliggøre den i Flensborg Avis med en meddelelse om, at han ikke anerkendte Vælger-

*Grosserer Julius Nielsen, Damager (1848-1920), støttede helhjertet H. P. Hanssens politiske linje. Medlem af Vælgerforeningens ledelse 1899-1920, landdagsmand 1902-08 og formand for »Jernfondet« fra dets oprettelse i 1902.
(Historiske samlinger for Sønderjylland)*

foreningens myndighed på dette område. Svensson bifaldt dette, men H. P. Hanssen talte meget skarpt imod. Hvis Christiansen offentliggjorde paragraffen, så H. P. Hanssen sig nødsaget til at indkalde til en ekstraordinær generalforsamling, hvor han ville kræve, at pressens repræsentanter blev forment adgang til fremtidige bestyrelses- og tilsynsrådsmøder. Dette ville være nødvendigt for at indskærpe tavshedsforpligtelsen i de hemmelige forhandlinger. Han foreslog, at Christiansen i stedet kunne kræve vedføjet i forhandlingsprotokollen, at han nægtede at respektere paragraffen, og dersom denne blev an-

vendt i praksis, kunne Christiansen offentliggøre vedføjjelsen. H. P. Hanssen fik ret stor tilslutning til denne udtalelse. Ved diskussionens slutning fik Christiansen og Svensson ført til protokols: »redaktørerne E. Christiansen og A. Svensson protesterer på det bestemteste mod denne paragraf som overskridende Vælgerforeningens myndighed, og de vil ikke respektere den.«²²⁰

Mødet blev derefter hævet, men da man kun havde nået at vedtage de to første paragraffer i forslaget til forretningsorden, blev der indkaldt til nyt møde den 19. november.²²¹ Da man på dette nåede til behandlingen af § 8, der altså var en nærmere specificering af bestemmelsen om Vælgerforeningens kontrol med de parlamentariske repræsentanter, foreslog P. Jessen, at man slettede denne paragraf, fordi den var overflødig, men J. N. H. Skrumsager mente, at både § 8 og § 9 var absolut nødvendige under de særlige forhold, der rådede i Nordslesvig.

Ernst Christiansen foreslog derefter, at man slettede §§ 8 og 9; i så tilfælde ville han godkende § 2 i sin helhed. Han sagde også, at grunden til, at han endnu ikke havde offentliggjort presseparagraffen, ikke var, at han frygtede H. P. Hanssens trussel om at indkalde til en ekstraordinær generalforsamling, og hvad deraf kunne følge, men derimod, at han kun meget nødig ville medvirke til at fremkalde nye indre brydninger. Christiansen anså det derfor også for yderst beklageligt, at muligheden for, at repræsentanterne ville nedlægge deres mandater, blev fremsat hver gang, der skulle vedtages et eller andet i Vælgerforeningen. Dette tvang tilsynsrådet til at sige ja og amen til ting, som det måske ikke altid billigede. Christiansen forventede, at repræsentanterne også mente, at det frivillige samarbejde var det bedste i længden, og under den forudsætning havde han fremsat sit kompromisforslag.

P. Grau og Fred. Høyberg understregede, at hvis man havde tillid til hinanden, burde man kunne slette §§ 8 og 9. Julius Nielsen derimod kunne ikke forstå, hvorfor man var modstandere af disse paragraffer, for det var jo ikke meningen med dem at kneble pressen og øve censur, men kun at værne de parlamentariske repræsentanter. Efter flere taler, og efter at H. P. Hanssen og Julius Nielsen havde haft en privat samtale, foreslog Hanssen, at han og Nielsen skulle omredigere §§ 8 og 9. Dette regnede Christiansen dog ikke for tilstrækkeligt. Han henstillede påny, at paragrafferne helt blev slettet.

H. P. Hanssen lavede imidlertid et udkast til en ny formulering, og da både Ernst Christiansen og Julius Nielsen godkendte dette, blev det enstemmigt vedtaget. De to bestemmelser blev samlet i én paragraf (§ 8), som kom til at hedde: »Opstår der uoverensstemmelser mellem pressen og repræsentanterne, søges de udjævnede ved henvendelse til Vælgerforeningens bestyrelse og tilsynsråd.« De øvrige paragraffer i udvalgets forslag blev vedtaget med nogle ændringer, men uden større problemer.

Der ser ud, som om H. P. Hanssen havde lagt en bestemt taktik over for det nye tilsynsråd. Først sørgede han for at få dets godkendelse af den politik, der siden hans opstilling som rigsdagskandidat havde givet anledning til så stor diskussion. Han fik endda dets bekræftelse på, at han havde frie hænder til at bestemme, hvilken taktik han ville gå frem efter for at nå målene for sin politik. Derefter søgte han at skaffe sig »arbejdsro« ved at få presseparagraffen indføjet i forretningsordenen. Fremgangsmåden, han brugte, var den samme: han truede med at nedlægge rigsdagsmandatet, hvis ikke forslaget blev gennemført.

Det synes rigtigt, hvad dr. Petersen den 5. november skrev til redaktør Christiansen: »Formen for de 2 paragraffer er jo bestikkende. Tilsyneladende stilles repræsentanterne og pressen under samme vilkår.«²²² Det var jo netop under henvisning til, at de selv var villige til at »underordne« sig, at Nielsen og Hanssen krævede, at pressen gjorde ligeså.

Bestemmelsen om, at Vælgerforeningen skulle kontrollere repræsentanternes virksomhed, gav dog ikke bestyrelsen og tilsynsrådet noget mandat til at bestemme udformningen af repræsentanternes politik eller til at kræve konstruktive ændringer i denne politik. Paragraffen havde kun den negative betydning, at repræsentanterne kunne afsættes, hvis de fik flertallet imod sig, altså en lovfæstelse af det regulære parlamentariske princip. Derimod ville Vælgerforeningen, hvis udvalgets forslag var blevet vedtaget, have fået myndighed til at gribe ind overfor presseangreb i lighed med dem, der fremkom, efter at bestyrelsen og tilsynsrådet havde godkendt rigsdagsmandens afstemning den 22. december 1906. Den udformning, som § 8 endeligt fik, stadfæstede nærmest Vælgerforeningens hævdvundne funktion som nordslesvigernes »højesteret«.

*Kandidatopstillingen til landdagsvalget i 1908*²²³

I sommeren 1908 skulle der være valg til Den præjsiske Landdag. H. P. Hanssen havde, da han i 1906 blev opstillet som rigsdagsmand, erklæret, at han kun ville beholde posten som landdagsmand indtil valgperiodens udløb i 1908. Han fastholdt denne beslutning, og da Julius Nielsen heller ikke ønskede at modtage genvalg, skulle der nu opstilles nye kandidater i både 1. og 2. valgkreds.²²⁴

Der afholdtes opstillingsmøder i Vælgerforeningen den 23. og den 24. marts 1908. Den 23. deltog bestyrelsen og tilsynsrådet, den 24. tillige tilsynsrådets stedfortrædere.²²⁵

Skønt Peter Grau, som nævnt, i 1906 havde nægtet, at han ville lade sig opstille som H. P. Hanssens efterfølger i Landdagen, blev hans kandidatur straks foreslået på mødet den 23. marts. J. N. H. Skrumsager fremlagde forslaget, og flere sluttede sig til det, deriblandt H. P. Hanssen, der mente, at det var på tide, at oppositionen påtog sig en del af det parlamentariske ansvar. Dette synspunkt havde han ofte givet udtryk for, bl. a. overfor Grau selv.²²⁶

Det var dog ikke alene H. P. Hanssen og hans meningsfæller, der ønskede, at Grau skulle lade sig opstille, også flere protesttilhængere anbefalede ved mødet Graus kandidatur.²²⁷ Imidlertid var det allerede før mødet klart i det mindste for Nis Nissen og H. P. Hanssen, at Peter Grau ville fastholde sin vægring mod at lade sig opstille, for den 16. marts skrev Nis Nissen til Hanssen: »Jeg talte med Peter Graus svigermoder og svigerinde i forgårs. De sagde, at P. Grau havde erklæret på det udtrykkeligste overfor dem, at han ville *ikke* være landdagsmand.«²²⁸ Grau gentog dette i Vælgerforeningen. Han hverken ville eller kunne være landdagsmand.²²⁹

Man gik derefter over til en principiel debat om, hvorvidt der burde sendes to eller tre repræsentanter til Berlin. Der var udbredt enighed om, at det var mest formålstjenligt at have tre mand i parlamenterne, og ved afstemningen herom vedtoges dette med alle stemmer mod Peter Graus.²³⁰

I tilslutning hertil rettedes der fra blandt andre Skrumsager, P. Grau og direktør L. Christensen opfordringer til Julius Nielsen om at fortsætte i Landdagen. Men Nielsen bad sig fritaget.

Tilsyneladende sluttede mødet den 23. herefter. Dagen efter genoptoges diskussionen om, hvor mange repræsentanter man skulle have,

og der blev da fremsat forslag om, at H. P. Hanssen skulle beholde dobbeltmandatet. Det var han af principielle grunde stærkt imod, og det vedtoges så igen, at der skulle opstilles tre kandidater.

Ved dette møde var Julius Nielsen ikke tilstede. Han var rejst hjem, men havde efterladt følgende brev som motivering for sin afrejse: »Kære Skrumsager! Hvor svært det end falder mig at stå imod for den store tillid, der vises mig, så må jeg dog fastholde min beslutning om ikke at tage mod genvalg som landdagsmand. Jeg beder undskyldte, at jeg ikke giver møde i dag, men jeg tror, at vi lettest kommer over sagen, når jeg ikke er tilstede.«²³¹

Julius Niensens kandidatur bragtes alligevel på bane igen, for F. C. Hansen, Løjtertoft, mente, at man kunne presse Grau til at stille op, hvis Julius Nielsen ikke ville genopstille. Hansen havde på et tidligere tidspunkt talt med Julius Nielsen om Graus kandidatur, og Nielsen havde da sagt, at han nok mente, at han kunne samarbejde med Grau i Berlin. Nielsen havde i 1902, da han første gang blev opstillet som landdagskandidat, sagt: »Ja, når jeg skal, så skal jeg«, og det var derfor også muligt, at man kunne overtale ham igen. Heri var H. P. Hanssen dog ikke enig; han mente, at Julius Niensens beslutning var truffet for lang tid siden og var uigenkaldelig.²³²

På et forslag fra gdr. Kr. Iversen, Avnbøl, vedtog man så istedet at opstille Peter Grau imod dennes ønske. Grau nægtede dog stadig at bøje sig for Vælgerforeningens beslutning, men pegede på gdr. Nis Chr. Nissen, Viby, som han mente, utvivlsomt kunne blive valgt, hvis Vælgerforeningen opstillede ham. H. P. Hanssen skriver i »Et Tilbageblik«, at dette forslag fremkom »til almindelig overraskelse.«²³³ Helt »almindelig« kan overraskelsen imidlertid ikke have været, for det fremgår af et brev, som Nis Nissen, Nordborg, skrev til H. P. Hanssen, at Nis Chr. Niensens kandidatur *var* blevet debatteret før opstillingsmøderne. Nissen skrev den 16. marts bl. a.: »Skrumsager skrev i forgårs, at han havde fuld tillid til N. Nissen, Viby, og det tror jeg, alle har.«²³⁴

F. C. Hansen, Løjtertoft, ytrede på mødet nogen betænkelighed ved at vælge Nis Chr. Nissen, fordi han var ung og ret ukendt (han var knap 30 år), men hvis P. Grau ville gøre noget af agitationsarbejdet før valget, mente Hansen nok, det skulle gå. Efter først at have afslået kandidaturen, indvilligede Nis Chr. Nissen i at stille op, og han valgtes derefter enstemmigt til landdagskandidat i 2. kreds.²³⁵

Som kandidater i 1. kreds foresloges følgende fire: S. Bennetzen, Skjoldager, H. D. Kloppenborg-Skrumsager, Københoved, tandlæge Jonathan Smith, Haderslev og redaktør Nicolai Svendsen, Haderslev. J. Smith nægtede af økonomiske grunde at lade sig opstille. Dette kunne P. Grau, som havde foreslået Smiths kandidatur, fuldt ud tilslutte sig. Han sagde, at det også var af denne grund, han selv havde nægtet at stille op.

Svendsen nægtede ligeledes, og han blev støttet af P. Skau og Chr. Finnemann, der ikke mente, at han kunne undværes ved Modersmålet.²³⁶

Under forhandlingerne, hvor stemningen efterhånden blev samlet om Kloppenborg-Skrumsagers kandidatur, indvendte P. Fuglsang, Magstrup, at valgmændene sikkert ikke ville bøje sig for en afgørelse om at opstille Kloppenborg-Skrumsager. Der var derimod sikkert større mulighed for, at valgmændene ville acceptere det, hvis tandlæge Smith blev opstillet. Herpå fulgte en principdebat om valgmændenes forpligtelse til at følge Vælgerforeningens afgørelser. Formelt var det jo valgmændenes opgave at vælge kandidaterne, men det var almindelig praksis, at de fulgte Vælgerforeningens anbefalinger. H. P. Hanssen skar dog igennem diskussionen ved at understrege, at det var absolut nødvendigt, at Vælgerforeningens afgørelser blev respekteret. Denne diskussion er interessant, fordi den viser, at Vælgerforeningen ved kandidatopstillingerne faktisk udøvede en funktion, den ikke havde formel ret til at udøve. $\frac{4}{5}$ af Nordslesvigs befolkning var ikke medlemmer af Vælgerforeningen og alligevel forventedes det – og opnåedes – at valgmændene, der dog var valgt af alle stemmeberettigede, skulle følge dens anvisninger.²³⁷

H. D. Kloppenborg-Skrumsager blev dog tilsidst opstillet som kandidat i 1. valgkreds. Han fik 32 stemmer, Nicolai Svendsen 8 og Jonathan Smith 6. 2 stemmesedler var blanke.²³⁸ M. Refslund Poulsen skriver i sine erindringer, at Peter Grau ikke blev opstillet som kandidat i 2. valgkreds, fordi hans kandidatur stødte på modstand hos de alsiske valgmænd. De foretrak Nis Chr. Nissen.²³⁹ Dette var, som disse forhandlinger viser, og som K. Edv. Larsen også bemærker, kun rigtigt med den tilføjelse, at Graus egen afvisende holdning var den vigtigste årsag til, at han ikke blev opstillet.²⁴⁰ Det er ikke ganske klart, hvad der var den egentlige grund til, at Grau så kategorisk nægtede at blive parlamentarisk repræsentant. (Grau fastholdt dette

standpunkt også i 1910, da H. P. Hanssen nedlagde sit rigsdagsmandat).

På møderne i 1908 begrundede han sit standpunkt med, at han ikke turde påtage sig at sige ja, at han ikke ville af økonomiske grunde, og at han ikke mente, at han kunne bestride posten. Under »afstemningskrisen« i december 1906 havde Grau på H. P. Hanssens forespørgsel svaret: »Jeg ville hverken være din afløser i Landdag eller Rigsdag. Jeg er måske hovmodig nok, men så megen selvkritik har jeg, at jeg indser, at jeg ikke duer til at komme til Berlin.«²⁴¹ Det er muligt, P. Grau har ment, at han ikke havde evner til et parlamentarisk arbejde, men hvis dette er rigtigt, var denne hans overbevisning af temmelig ny dato. Den stemmer ikke med hans hentydninger til H. P. Hanssen om, at denne skulle have modarbejdet Graus kandidatur i 2. kreds ved rigsdagsvalget i 1903, hvilket Grau havde anført som én af grundene til det modsætningsforhold, der var opstået mellem dem.²⁴² Ganske vist var der ikke store chancer for, at de dansksindede nordslesvigere fik valgt en rigsdagsmand i 2. kreds i 1903, men Grau modtog dog kun meget modvilligt kandidaturen i denne kreds ved valget i januar 1907.²⁴³

En af Peter Graus venner, højesteretssagfører O. Th. Krarup, København, anerkendte ikke de økonomiske betænkeligheder, som Grau havde motiveret sit afslag med. Krarup mente derimod, at Grau havde vundet en moralsk sejr ved at afslå kandidaturen. »Dette kan vise alle ærgerrighederne, at man kan gøre umådelig gavn også uden hædersposter.« Krarup mente desuden, at Grau netop styrkede sin politiske indflydelse ved at sige nej til landdagsmandatet.²⁴⁴ Det har ikke kunnet underbygges, om der har ligget slige politisk-taktiske overvejelser bag Graus afslag. Det er givet, at oppositionen stod meget stærkt overfor H. P. Hanssen, sålænge den ikke var repræsenteret i parlamenterne, men som før nævnt, nærede en del af oppositionen tilsyneladende ønske om at blive repræsenteret dér.

Det faktum, at der til landdagsvalget i 1908 blev opstillet to kandidater, der begge sympatiserede med rigsdagsmanden, underbygger de tidligere fremsatte påstande om, at oppositionen ikke havde egnede kandidatemer til Land- og Rigsdagen, når Peter Grau ikke ville stille op. Den eneste anden mulighed skulle vel være Ernst Christiansen, men i det mindste i 1910 foretrak han – og det blev bifaldet af flere protestfolk – at blive ved Flensborg Avis.

Når kandidatopstillingen er beskrevet så udførligt ovenfor, skyldes det, at den illustrerer en af Vælgerforeningens vigtigste funktioner, nemlig at udpege kandidaterne til de tyske parlamenter.

KRISEN OMKRING H. P. HANSENS MANDATNEDLÆGGELSE 1910

Forhandlinger om en ny rigsdagskandidat før H. P. Hanssens officielle mandatnedlæggelse

I efteråret 1910 opstod en af de alvorligste politiske kriser under hele fremmedherredømmet blandt de dansksindede nordslesvigere. Årsagen til den var, at H. P. Hanssen gjorde alvor af sin ofte fremsatte trussel om at nedlægge sit rigsdagsmandat. Ved et bestyrelses- og tilsynsrådsmøde i Vælgerforeningen den 22. oktober erklærede Hanssen, at han ikke ønskede at modtage genvalg ved det næste rigsdagsvalg, der ville finde sted senest i 1912.¹

H. P. Hanssen havde gennem længere tid overvejet at trække sig tilbage fra det parlamentariske arbejde i Berlin. I marts 1910 skrev han til sin kone: »Jeg ser af bladene, at P. Grau og hans meningsfæller atter er på krigsstien vesterude, men rimeligvis vil jeg snart gøre plads for dem. Min beslutning om at trække mig tilbage næste år fæstnes mere og mere. Jeg er mæt af Berlin og træt af en virksomhed, som møder megen modstand og foreløbig ikke stiller konkrete politiske opgaver. Det vil koste mig megen selvovervindelse atter at påtage mig en valgagitation under de givne forhold. Jeg har imidlertid sat mig for ikke at tale mere end højst nødvendigt om sagen, før beslutningen står fast.«²

Det, H. P. Hanssen her sigtede til, var nogle politiske møder, som Peter Grau den 5. og 6. marts havde afholdt i Roager og Rødding. I sit foredrag i Roager havde Grau omtalt den »nye tyske kurs«. Han mente, at den eneste mildning denne havde medført, var optantkonventionen; og da den snarere havde været betinget af hensynet til Danmark end af hensynet til de dansksindede i Nordslesvig, så Grau ikke nogen grund til, at de sidstnævnte skulle føre en politik, der passede tyskerne.³

Et regeringsskifte i Tyskland i efteråret 1909 havde givet anledning til en fornyet debat om den politiske taktik i Nordslesvig. Den nye regering indtog nemlig en skærpet holdning overfor Danmark og

dermed også overfør Nordslesvig.⁴ Protesttilhængerne anså det af den grund for unyttigt stadig at føre en forsigtig politik.⁵

Den nye »uro« foranledigede H. P. Hanssen til at holde en meget skarp og advarende tale, rettet mod oppositionen, ved årsmødet i Gråsten den 12. juni 1910. Han sagde bl. a.: »Vi er en folkestamme, ikke et parti! — — — Men netop fordi vi er en folkestamme og ikke et parti, må vi vænne os fra at betragte vort folkelivs, vort kulturelle arbejdes og vor nationale og politiske kamps mange ytringsformer gennem partibriller, må vi opøve os i at se hinanden med milde øjne, må vi i vort indbyrdes samliv søge at udvirke tålsomhed og fordragelighed. Thi ellers brister sammenholdet, ellers splittes hæren, og kampen vil så ikke længere kunne føres med den alvor og kraft, der er sejrns forudsætning. Vi er en folkestamme, ikke et parti! Jeg tror, at det nødvendigt at sige dette så eftertrykkeligt som muligt på *dette* årsmøde — — —.«⁶

Kort efter årsmødet fik de dansksindede nordslesvigere en forsmag på efterårets krise i Vælgerforeningen, for bag den såkaldte Sprogforeningskrise lå nemlig de gamle politiske modsætninger.⁷ Efter en ekstraordinær generalforsamling den 14. juli, hvor krisen afsluttedes med, at bestyrelsen fik et tillidsvotum og blev genvalgt, skrev Dannevirke: »Meningerne kom til at brydes meget skrappt, ikke just så meget om Sprogforeningens anliggender, som om den standende strids form. Dette var beklageligt, og man spurgte sig selv: drejer denne tvist sig virkelig kun om Sprogforeningen, eller har den en endnu mere alvorlig baggrund ved at varsle om fortsatte brydninger og en skæbnesvanger spaltning, der også kan træde frem ved hvilken som helst anden lejlighed? Adskilligt tyder på, at man er i færd med at splittes efter gamle skillelinjer.«⁸ Denne anelse viste sig at holde stik.

Skønt H. P. Hanssen først den 22. oktober offentliggjorde sin beslutning om at træde tilbage som rigsdagsmand, verserede der dog rygter herom længe før, og allerede i september førtes der forhandlinger om, hvem der skulle være hans efterfølger.

Vælgerforeningens formand J. N. H. Skrumsager indbød den 21. august 1910 »et par af de mænd, som jeg har tillid til, og som på enkelte punkter i vor folkekamp ser noget anderledes end jeg« til en fortrolig samtale om en meget vigtig sag. Disse mænd var Peter Grau og Skoleforeningens formand H. Jepsen Christensen, Høgsbro. Samtalen foregik i Skrumsagers hjem i Københoved den 10. september.⁹

Skrumsager meddelte her, at H. P. Hanssen ville nedlægge sit rigsdagsmandat ved det næste valg, fordi han savnede tilslutning til sin politik. For at forebygge en splittelse ønskede Skrumsager allerede nu at drøfte kandidatspørgsmålet. Meddelelsen kom åbenbart ikke som en overraskelse for Peter Grau, for han fortalte, at han om sommeren havde talt om denne mulighed med de to københavnere O. Th. Krarup og rektor H. P. Hansen. Krarup havde da ment, at Kloppenborg-Skrumsager i givet fald måtte være den, der skulle overtage rigsdagsmandatet. »Dette glædede Skrumsager umådeligt (Kloppenborg var hans søn!), men han gjorde, hvad han kunne – med nogle ubetydelige indvendinger – for at skjule sin fryd.« Jepsen Christensen mente imidlertid, at redaktør Christiansen skulle efterfølge H. P. Hanssen. Dette forslag kunne Skrumsager personligt godt acceptere, men han frygtede, at det ville vække for megen modstand, og desuden tvivlede han på, at det ville være rigtigt at fjerne Christiansen fra Flensborg Avis. Peter Grau anså også Christiansen for den bedste kandidat, men han tilsluttede sig Skrumsagers betænkeligheder, for redaktørposten var vigtigere end rigsdagsmandatet, »hvorved der kan udrettes så grumme lidt.« Grau skrev til Christiansen, at der ikke var kommet noget resultat ud af mødet, fordi han ikke ville udtale sig bestemt om Kloppenborg-Skrumsagers kandidatur. Om den mulighed, at han selv lod sig opstille, skrev Grau: »Når du overvejer dig selv eller en anden, da spild ikke tiden og drøftelsen ved at nævne mit navn, thi derom kan der i intet tilfælde være tale.«

Ernst Christiansen svarede den 15. september: »Den bedste løsning ville efter min mening være, hvis vi – uden større tillidserklæringer – kunne få Hanssen til at fortsætte i alt fald en valgperiode til. Skal der vælges en ny rigsdagsmand, er du jo den første, alle tænker på. P. Fuglsang har sagt, at i så fald, skal P. Grau. Jeg kender jo ikke dine grunde, men hvis jeg kunne gøre det uden at træde dig for nær, ville jeg sige som Fuglsang.« Christiansen frarådede Kloppenborg-Skrumsagers opstilling og mente, at foruden P. Grau kunne kun Jepsen Christensen komme på tale. »Med hensyn til mig selv overflødiggøres alle andre indvendinger af hensynet til avisen.«¹⁰

Dette forsøg på at løse kandidatspørgsmålet, inden det egentlig var aktuelt, endte altså uden resultat, men tilsyneladende blev forhandlingerne mellem de tre ikke senere genoptaget. Det er ikke ganske klart, hvorfor Skrumsager ville tale med netop Grau og Jepsen

Christensen om kandidatspørgsmålet. Man kunne tænke sig den mulighed, at Skrumsager, da han hørte om H. P. Hanssens beslutning, straks øjnede en chance for at få sin søn valgt til den fornemste parlamentariske post, hvis Peter Grau som hidtil nægtede at lade sig opstille. Ernst Christiansens kandidatur var der jo vægtige grunde til at fraråde. Såvel under selve krisens forløb som efter dens afslutning blev Skrumsager af mange tillagt denne hensigt som motiv for sine handlinger.¹¹

Man kunne imidlertid opstille en anden teori, nemlig at Skrumsager var blevet mere eller mindre direkte opfordret af H. P. Hanssen til at sende »en føler« ind i den anden lejr, for at undersøge, hvorledes denne ville reagere på hans mandatnedlæggelse. Dette er en hypotetisk mulighed, da den ikke kan underbygges af beviser. Men for den taler dog for det første, at Skrumsager, indtil oppositionen den 17. november opgav at stille en rigsdagskandidat, gentagne gange opfordrede H. P. Hanssen til at ændre sin beslutning. Han skrev f. eks. den 11. oktober til Hanssen: »Jeg kunne ellers så overmåde godt ønske dig fritaget af personlige grunde, men når jeg ser på sagens store alvor, så bliver det noget andet.« Samtidig understregede Skrumsager, at i en eventuel skærpet situation kunne ingen erstatte Hanssen, der havde så stor erfaring og indgående kendskab til vigtige personer.¹² For det andet var Skrumsager, som det senere skal vises, den eneste, der stillede et konkret forslag, der ville gøre det vanskeliggere for H. P. Hanssen at trække sig tilbage.

Samtidig med at det rygtedes, at H. P. Hanssen ville træde tilbage som rigsdagsmand, forlød det, at Nis Nissen ønskede at træde tilbage fra sekretærposten i Vælgerforeningen. Da man i den anledning forventede et snarligt bestyrelses- og tilsynsrådsmøde, opfordrede flere protestfolk Ernst Christiansen til at sammenkalde oppositionen i Tinglev, for at man kunne enes om en kandidat til sekretærposten.¹³

Mødet, der afholdtes den 20. oktober, havde 13 deltagere.¹⁴ Peter Grau havde meldt afbud, men havde lovet sin støtte til det, der eventuelt blev vedtaget.¹⁵ Man enedes om at anbefale gdr. P. Fuglsang, Magstrup, som Nissens efterfølger. H. P. Hanssens tilbagetræden blev også drøftet, og der var udbredt enighed om, at det bedste ville være at få ham til at ændre sin beslutning. Som alternative kandidatemner nævntes P. Grau, E. Christiansen og A. Svensson. H. Jensen Christensens kandidatur blev også foreslået, men den vandt ikke

stor tilslutning. Der blev dog ikke truffet anden beslutning i denne sag, end at man skulle søge at få spørgsmålet udsat, hvis Hanssen den 22. oktober nægtede at modtage genvalg. (Der var i mellemtiden blevet indkaldt til møde i Vælgerforeningen den 22.).¹⁶

*Bestyrelses- og tilsynsrådsmøde i Vælgerforeningen den 22. oktober
og et politisk møde i Sønderborg den 30. oktober 1910*

H. P. Hanssen bekræftede i Vælgerforeningen de rygter, der verserede. Han frabad sig på det bestemteste genvalg ved næste rigsdagsvalg. Han sagde, han havde valgt at offentliggøre sin beslutning på dette tidspunkt, for at Vælgerforeningen kunne have tid til at finde en afløser, før Rigsdagen eventuelt blev opløst.¹⁷

Flere, blandt andre P. Grau, opfordrede indstændigt H. P. Hanssen til at ændre denne beslutning, men han fastholdt den som definitiv. Allerede i 1907 havde han kun med den største selvovertalelse ladet sig genvalge, og selvom de sidste tre år ikke havde været »af de mest bevægede«, havde der dog til stadighed været uoverensstemmelser mellem pressen og de parlamentariske repræsentanter, sagde han. Han måtte altid regne med at have to blade imod sig, og heller ikke Dannevirkes støtte kunne han regne med. Den udtalelse gav anledning til en lang debat om pressens holdning overfor H. P. Hanssen.

På et tidspunkt søgte Skrumsager af diskussionens forløb at konkludere, at alle tilsyneladende var enige om, at de ikke ville af med H. P. Hanssen. Skrumsager foreslog derfor, at de skulle give ham mandatet igen ved en énstemmig beslutning. Hvis Hanssen så ikke ville modtage det, var ansvaret hans. Men to af H. P. Hanssens tilhængere talte imod denne løsning. Gdr. Olav Fink, Brændstrup (Hanssens søstersøn) understregede, at Hanssens mandatnedlæggelse ikke var et påfund, men en velovervejede handling, og man burde derfor ikke gøre det sværere for ham at gennemføre den. M. Refslund Poulsen gav udtryk for det samme synspunkt. Han troede, at det eneste, der kunne ændre rigsdagsmandens beslutning, var, at der skete noget ganske ekstraordinært med hensyn til bladernes holdning.

H. P. Hanssen tog også afstand fra Skrumsagers forslag. Han sagde, at han, ligesom Julius Nielsen i sin tid, ville gå på grund af pressens holdning. Han kunne ikke acceptere, at ansvaret skulle ligge hos ham selv; det måtte nu ligge hos Peter Grau, som burde have modtaget

Gårdejer Nis Chr. Nissen, Viby (1878–1960), valgtes 1908 til landdagsmand i Åbenrå-Flensborg kredsens. Samtidig valgtes gårdejer H. D. Kloppenborg-Skrumssager, Københoved (1878–1930), i Haderslev-Sønderborg kredsens. Begge bestred disse poster indtil genforeningen.

(Postkort, Historiske samlinger for Sønderjylland)

landdagsmandatet i 1908. Det var mest rigtigt, at begge retninger i nordslesvigsk politik var repræsenteret i Berlin, bl. a. fordi man ofte fik et andet syn på tingene, når man arbejdede dernede. Grau nægtede imidlertid at påtage sig andet ansvar end det at sige nej til at blive parlamentariker. Hvis H. P. Hanssen ikke ville fortsætte, måtte de finde en anden kandidat. Der førtes lange forhandlinger, men både H. P. Hanssen og Peter Grau fastholdt deres standpunkter, og spørgsmålet blev ikke afklaret ved dette møde.

Til ny sekretær valgtes gdr. Martin Simonsen, Flovt, der blev foreslået af P. Skau. Simonsen fik 24 stemmer, mens 22 stemmer faldt på oppositionens kandidat P. Fuglsang.

Meddelelsen om H. P. Hanssens mandatnedlæggelse vakte stor opsigt både i Nordslesvig og i Danmark.¹⁸ Fire fremtrædende sønderjysk interesserede mænd opfordrede den 24. oktober H. P. Hanssen til hurtigst muligt at komme til København for at drøfte sagen. De fire var grosserer Holger Petersen, professor Harald Høffding, cand. jur., tidligere skoledirektør Niels Hjort og højesteretssagfører Sofus Nellesmann.¹⁹ H. P. Hanssen var i København den 27. oktober. Han

fastholdt sin beslutning over for danskernes forsøg på at få ham til at fortsætte som rigsdagsmand. Han sagde, at han kun agtede at genopstille, »hvis majoriteten af den nordslesvigske befolkning mod forventning skulle nægte at stemme på en anden kandidat.« H. P. Hanssen gjorde rede for sine grunde til mandatnedlæggelsen og sagde, at han ville offentliggøre disse grunde i en tale i Sønderborg den 30. oktober.²⁰ I København synes H. P. Hanssen altså at have taget et forbehold i sin ellers så kategoriske mandatnedlæggelse. Det havde han ikke gjort i Vælgerforeningen den 22., og han gjorde det heller ikke i Sønderborg den 30. oktober.

Mødet i Sønderborg var stærkt besøgt, fordi Hejmdal havde meddelt, at rigsdagsmanden dér ville motivere sin tilbagetræden.²¹ H. P. Hanssen indledte sin lange tale med at henvise til sin tale i Sønderborg den 6. januar 1907, hvor han bl. a. havde sagt, at det vigtigste for ham ikke var at beholde sine tillidshverv, men at bruge dem i den nordslesvigske befolknings tjeneste, og »den dag, da jeg *selv* indser, at jeg er ubrugbar, sætter jeg derfor min parlamentariske skude på stranden.«²² Dette standpunkt holdt han stadig fast ved.

Hanssen gav derefter en oversigt over sin virksomhed som rigsdagsmand. Han mente selv, at hans politik havde givet resultater. De kunne dog have været meget større, hvis han ikke var blevet modarbejdet så stærkt, hvis man havde fulgt hans henstillinger, og hvis man havde haft større tillid til ham. »Herhjemme rejste der sig imidlertid, takket være en ligefrem forbløffende mangel på politisk intelligens, en storm af uvilje ikke blot imod mig personlig, men imod den såkaldte »nye kurs«. Hvert skridt ad denne bane vanskeliggjordes på en ganske meningsløs måde.« H. P. Hanssen erklærede ligeud, at hans modstandere måtte bære skylden for, at ikke alle optanter var blevet naturaliseret og for, at optantsønnerne ikke var sluppet lettere fra militærtjenesten.

Som grund for sin mandatnedlæggelse fremførte H. P. Hanssen for det første, at »jeg ikke længere kan glæde mig ved den tillid, der er forudsætningen for et frugtbart parlamentarisk arbejde.« Hanssen havde påpeget, at en nordslesvigsk rigsdagsmands stilling var specielt vanskelig, dels fordi han i Berlin stod ene overfor en uvenlig sindet regering, og dels fordi han skulle være en slags »generalnævner« for vidt forskellige sociale, kirkelige og politiske anskuelser i Nordslesvig. Han måtte derfor kunne stille store krav til sine vælgeres tillid.

For det andet mente Hanssen, at han stod overfor »en betænkelig underhåndsagitation« og overfor begyndende politiske partidelinger i den dansksindede befolkning. Da han altid med sit offentlige arbejde havde tilstræbt samling, ønskede han også sin tilbagetræden opfattet primært som et samlingssignal, »som et alvorligt forsøg på at trænge rivninger og brydninger, der genopliver gamle modsætninger, øder mange kræfter og atter og atter hæmmer og forstyrrer vort arbejde på tinge, tilbage indenfor rimelige grænser.«

H. P. Hanssen mente, at det nu var nødvendigt, at de forskellige anskuelser om, hvorledes den politiske kamp skulle føres, blev repræsenteret i »det parlamentariske tremandsråd«. Hans tilbagetræden skulle således for det tredje betegne et forsøg på »at føre afvigende meninger frem til indflydelse under parlamentarisk ansvar.« Oppositionen burde overtage rigsdagsmandatet. »Begge retninger vil derefter være repræsenteret i Berlin. Mistilliden til de parlamentariske repræsentanter vil trænges tilbage og splittelsen ophøre.« H. P. Hanssen sluttede med at takke sine vælgere og forsikrede de mange, der havde bevaret tilliden til ham, at hans arbejde altid ville stå i den nordslesvigske befolknings tjeneste.

Redaktør Svensson tog først ordet for at tilbagevise Hanssens beskyldninger imod pressen. Der havde *ikke* været angreb på rigsdagsmanden længe. Den egentlige årsag til splittelsen var den gamle strid om § 5, og den ville ikke ophøre, selvom Hanssen gik.²³ Ernst Christiansen fremførte derefter, at pressens kritik aldrig havde været personlig, men Hanssen og Hejmdal havde ikke selv holdt sig tilbage under de indre brydninger. Christiansen følte sig både skuffet og såret over beskyldningen vedr. optantsagen, da det var Den tyske Forening og ikke »oppositionen«, der var skyld i »tilbageslaget«. Om »den begyndende partiorganisation« sagde Christiansen, at den nærmest skyldtes forhandlingsfolkene. De havde tvunget protesttilhængerne til et snævrere samarbejde ved altid at omtale dem som et organisatorisk hele, hver gang en protestmand havde sagt noget.²⁴

Oppositionens forsøg på at opstille en rigsdagskandidat

Peter Grau, P. Fuglsang og Ernst Christiansen havde indbudt en del protesttilhængere til et møde i Flensborg den 3. november, for at de kunne drøfte, hvorledes sagen nu skulle gribes an.²⁵

Christiansen indledte mødet med at skitsere sin egen opfattelse af H. P. Hanssens »slagplan«. Den var således: 1. Hanssen går af – stor applomb, 2. der rettes stød mod oppositionen samtidig med, at efterfølgerens stilling undergraves (»forbløffende mangel på politisk intelligens o. s. v.«), 3. i en mandatløs periode modarbejdes Flensborg Avis, mens Hejmdal oparbejdes og 4. H. P. Hanssens genkomst som »fredens fader«. Oppositionen vil da være »magtesløs og svinebundet«. ²⁶ Ifølge Christiansens oplysninger tilsluttede alle mødedeltagerne sig hans opfattelse. ²⁷

Man drøftede derefter, om man overhovedet skulle spille den rolle, der åbenbart var tiltænkt oppositionen i dette udviklingsforløb. A. Svensson var nærmest tilbøjelig til at mene nej, men der var dog flertal for, at man skulle forsøge at finde et egnet kandidateme. I dagene før dette møde var flere personer blevet foreslået. P. Grau, Ernst Christiansen og A. Svensson nævntes oftest, men også H. Jepsen Christensen, R. P. Rossen, H. Lausten-Thomsen og grev O. D. Schack, Schackenborg, var på tale. ²⁸

I Flensborg blev Graus kandidatur påny foreslået med stort bifald, »men han fastholdt sit nej med megen bevægelse.« ²⁹ Grau foreslog derimod selv, at man opstillede advokat Chr. Ravn fra Flensborg. Denne afviste ikke kategorisk at modtage kandidaturen, men ønskede dog en vis betænkningstid, da han bl. a. ville overveje dens konsekvenser for hans advokatvirksomhed. Efter at alle havde stemt for Ravns kandidatur, fik han 8 dage at betænke sig i. ³⁰

I »betænkningstiden« arbejdede især P. Grau energisk på at få Ravn til at acceptere kandidaturen, fordi, som Grau skrev: »at han kunne samle, samtidig med at han imponerede »forsonings«mændene, er utvivlsomt.« ³¹ Chr. Ravn skulle afgive sit svar ved et møde, som oppositionen i Vælgerforeningens ledelse skulle holde den 10. november i Flensborg. ³² Man havde tilsyneladende regnet med, at Ravns svar ville være positivt, men den 10. november sendte han et motiveret afslag til Ernst Christiansen. Af hensyn til sin advokatpraksis og til sine økonomiske forhold så han sig nødsaget til at sige nej til at lade sig opstille. ³³

Ved mødet samme dag gentog Ravn sit afslag, hvorefter man drøftede, om man nu skulle opgive at stille en rigsdagskandidat. Men påny talte kun Svensson herfor. Man vedtog i stedet at nedsætte et udvalg til at undersøge mulighederne for at finde et andet kandidat-

emne, idet overvejelserne dog skulle begrænses til mænd, der havde stået udenfor de interne politiske brydninger. Udvalget kom til at bestå af P. Grau (der ikke var tilstede),³⁴ Laust Ankersen, N. J. Gott-hardsen, A. Svensson og E. Christiansen. Blandt de kandidatember, der nu blev foreslået, stemte flest på grev O. D. Schack, mens nogle mente, at Schack var uegnet især på grund af sin sociale position. Det vedtoges dog, at udvalget skulle opsøge greven og høre hans mening om sagen.³⁵

Forhandlingerne fandt sted på Schackenborg den 13. november. Schack erklærede sig her enig med protesttilhængerne i deres syn på § 5's placering i den nationale kamp, og han fandt det også rigtigt nu at opstille en »neutral« rigsdagskandidat. Schack havde dog visse betænkeligheder ved at lade sig opstille. Også han ønskede betænkningstid. Man aftalte derfor, at udvalget på et nyt oppositionsmøde skulle aflægge beretning om forhandlingerne med Schack. Herefter skulle der rettes en formel henvendelse til ham om at modtage kandidaturen, og han skulle så straks afgive sit svar. Udvalget havde imidlertid også næret visse betænkeligheder, for mens Schack var ude, diskuterede man, hvorledes det kunne sikres, dels at Schack ikke kom i polemik på valgmøderne og dels, at han stod fast overfor den anden retnings angreb. Christiansen mente dog, at man gennem snæver personlig kontakt kunne påvirke greven i den ønskede retning.³⁶

Et par dage efter opsøgte Schack redaktør Christiansen, fordi han var blevet betænkelig ved situationen. Schack frygtede, at der ville blive uro, også selv om han opstillede. Muligvis ville H. P. Hanssen trods alt genopstille eller hurtigt komme tilbage som rigsdagsmand, og Schack ønskede ikke at spille med i et sådant spil. Christiansen søgte at tilbagevise Schacks betænkeligheder ved at understrege, at der helt bestemt ville blive kaos, hvis oppositionen *ikke* opstillede en rigsdagskandidat. Hvis Schack lod sig opstille, var der imidlertid mulighed for at undgå dette. Christiansen påpegede også, at Schack jo skulle holdes udenfor stridighederne. Han skulle blot vedkende sig oppositionens grundtanker. Schacks stilling kunne desuden gøres ret uangribelig ved, at man, når hans kandidatur forelå, betonedede hans betænkeligheder ved at modtage den, og ved, at man som forudsætning for hans opstilling krævede, at denne ikke blev opfattet som rettet mod nogen person eller retning.³⁷ Disse forbehold var også udtrykt i det udkast til en formel opfordring fra oppositionen til

Schack om at modtage rigsdagskandidaturen, som Christiansen udarbejdede og sendte til Schack kort efter deres samtale.³⁸

Schack overvandt dog ikke sine betænkeligheder. Den 17. november modtog Ernst Christiansen hans afslag.³⁹ Christiansen forsøgte igen at overtale Schack til at sige ja, men det lykkedes ikke.⁴⁰

Det aftalte oppositionsmøde skulle holdes samme dag. Før dette udformede Christiansen et udkast til en henvendelse fra oppositionen til Vælgerforeningens formand, hvori de opgav at stille en rigsdagskandidat. Der blev på mødet ikke straks enighed om at sende denne henvendelse. L. Christensen, Haderslev, mente, at de skulle udskyde afgørelsen en tid, fordi der gik rygter om splittelse i »den anden lejr«, og andre fremsatte forslag til nye kandidatemner. Til sidst enedes man imidlertid om at opgive yderligere opstillingsforsøg, og Christiansens udkast blev vedtaget. Alle tilstedeværende – »vistnok 18« – underskrev.⁴¹ Henvendelsen blev dog først tilsendt J. N. H. Skrumsager den 19. november, fordi man prøvede at skaffe flere underskrivere. Dette lykkedes også. 26 faste og stedfortrædende medlemmer af Vælgerforeningens tilsynsråd tilsluttede sig den.⁴²

I henvendelsen redegjorde oppositionen for sit syn på H. P. Hanssens mandatnedlæggelse og de forhold, han havde motiveret den med i Sønderborg. De havde beklaget H. P. Hanssens beslutning, og flere af dem havde anmodet ham om at frafalde den, da alle ønskede, at han skulle fortsætte. Hans grunde for mandatnedlæggelsen kunne de ikke anerkende. På trods af dette og på trods af, at H. P. Hanssen især med sin sigtelse vedrørende optanterne på forhånd havde vanskeliggjort en ny rigsdagsmands stilling, havde de villet respektere hans beslutning og gøre et forsøg på at møde med en kandidat, således som både H. P. Hanssen og nogle af hans tilhængere havde ment, at de burde. For sagens skyld havde de prøvet at finde en kandidat, der bestemt vedkendte sig deres særlige opfattelse, men som ikke havde stået i forgrunden under de indre brydninger. Forsøget havde måttet opgives. Årsagen hertil var ikke mindst de presseindlæg og udtalelser på møder, der i den sidste tid var fremkommet. Disse havde givet det bestemte indtryk, at et forslag fra oppositionens side ville blive signalet til fortsat uro og ikke til samling. Henvendelsen sluttede: »Idet vi afviser alt ansvar for, hvorledes stillingen har udviklet sig, lægger vi kandidatspørgsmålets yderligere fremme i Vælgerforeningens hånd.«

Redaktør Christiansen fremtrådte under de her omtalte forhandlinger klart som oppositionens leder. Han førte på egen hånd forhandlinger med både Ravn og Schack.⁴³ Han sendte sit udkast til den formelle opfordring til Schack tilsyneladende uden at rådføre sig med den øvrige opposition, og han udarbejdede også henvendelsen til Vælgerforeningen, før han havde hørt de andres mening. Der var som nævnt ikke altid enighed blandt oppositionen om Christiansens forslag, men i det store og hele blev hans synspunkter dog gennemført.⁴⁴

Christiansens umiddelbare reaktion på H. P. Hanssens mandatnedlæggelse var at opfordre ham til at fortsætte.⁴⁵ Men da han mente at have gennemskuet rigsdagsmandens »slagplan«, fandt han det klogest at opstille en kandidat. Ikke en af oppositionens kendte folk (når han selv og P. Grau ikke ville), men en uangribelig, velmeriteret person, som havde holdt sig uden for stridighederne. Ved at pege på en sådan mand – Ravn eller Schack – fremfor en fra sine egne rækker ville oppositionen kunne demonstrere sin vilje til at »glemme« splittelsen, mens H. P. Hanssen vanskeligt herefter kunne tilbagekalde sin mandatnedlæggelse uden at virke som den uforsonlige. Da oppositionen viste sig ude af stand til at formå nogen til at opstille, valgte den at fralægge sig ethvert ansvar for både det, der var sket og for den videre udvikling.

Peter Graus stilling under disse forhandlinger er lidt vanskelig at fastslå. Han fremtræder ikke klart som »den grå eminence«. Grau deltog ikke i alle oppositionens møder, men han meddelte ofte Christians sin mening om problemerne. Det var f. eks. Grau, der først anbefalede Chr. Ravns kandidatur. Han mente, den skulle prøves, før man tænkte på O. D. Schacks.⁴⁶

H. D. Kloppenborg-Skrumsagers kandidatur

Blandt H. P. Hanssens tilhængere synes der at have været nogen tvivl om, hvad Hanssen egentlig tilsigtede med sin mandatnedlæggelse, men de fleste ønskede, at der på en eller anden måde kunne skabes et grundlag for rigsdagsmandens genopstilling.⁴⁷ J. N. H. Skrumsager var imidlertid den eneste, der havde fremsat et konkret forslag, som åbnede denne mulighed. Han havde som nævnt ved mødet i Vælgerforeningen den 22. oktober foreslået, at man ignorerede H. P. Hanssens mandatnedlæggelse og opstillede ham mod

hans vilje. Forslaget var dog ikke kommet til afstemning den 22. oktober. Skrumsager fastholdt den følgende tid sin plan, som værende den eneste, der kunne føre til det ønskede resultat. Flere forhandlingstilhængere støttede hans synspunkt, mens P. Grau mente, at tidspunktet var forpasset. Forslaget skulle have været vedtaget den 22. oktober, da der ikke længere kunne skabes enighed om det.⁴⁸

Da Skrumsager den 19. november havde modtaget oppositionens erklæring, mente han, at hans forslag nu måtte kunne gennemføres. Han skrev til H. P. Hanssen: »Som stillingen er nu, synes jeg, at der måtte kunne findes en form, der gør dig det muligt at fortsætte.« Han meddelte samtidig, at han ville indkalde Vælgerforeningens samlede bestyrelse til møde den 26. november.⁴⁹

Mens Skrumsager således lagde hovedvægten på, at oppositionen havde opgivet at finde en kandidat, betonedede H. P. Hanssen i sit svar, at oppositionen nu, som han havde ventet, havde fået flertal i Vælgerforeningens tilsynsråd (de 26 underskrifter).⁵⁰ Dermed måtte alle kunne se det berettigede i, at han havde nægtet at modtage genvalg. Peter Grau havde engang udtalt, at han kunne »vippe« Hanssen som rigsdagsmand, hvad øjeblik han ville. Nu var han faktisk i stand til det i enhver kritisk situation, og »jeg vil ikke være rigsdagsmand af hans nåde. — — — Jeg vil og kan altså ikke modtage genvalg under de nuværende forhold.« Hanssen fortsatte imidlertid med at fortælle, at der nu var udsigt til, at pressen fremover ville indtage en mere velvillig holdning overfor ham. Redaktør Nicolai Svendsen og et flertal i Aktieselskabet »Modersmålet« havde erklæret sig enig i hovedsagen i hans standpunkt, og de ville yde ham al den støtte, han krævede. Desuden havde nogle af Dybbøl-Postforeningens medlemmer tilbudt at opsigede redaktør Svensson, hvis Hanssen ønskede det. Dette havde han naturligvis ikke ret til, men han havde i stedet udtalt ønske om, at der i Svenssons nye forpagtningskontrakt, der skulle indgå nogle måneder senere, blev indføjet en bestemmelse om, at avisen hverken måtte bekæmpe de nationale foreninger eller de parlamentariske repræsentanter, hvis ikke Vælgerforeningen havde misbilliget deres handlinger. Dette var blevet stillet ham i udsigt. Hanssens brev sluttede: »Hermed vil der være skabt tålelige forhold i pressen. Og hvis det desuden lykkes at skaffe et flertal indenfor Vælgerforeningens tilsynsråd, som jeg kan stole på i kritiske tider à la 1906, så vil jeg ikke længere opretholde min

vægring. Men så længe det *ikke* er tilfældet, vil jeg absolut ikke modtage genvalg.«⁵¹

Denne, synes det, slet skjulte opfordring til Skrumsager om på en eller anden måde at få gennemført nyvalg til hele tilsynsrådet, blev i første omgang ikke opfattet af Skrumsager. Han skrev til P. Skau, at han nu var enig med H. P. Hanssen. »Han bør ikke vælges imod flertallets vilje af Vælgerforeningens tilsynsråd.«⁵² Skrumsager forklarede senere H. P. Hanssen, hvorfor han havde ændret sit standpunkt. Han havde misforstået Hanssens brev. Den indledende bemærkning om, at Hanssen under de nuværende forhold ikke ville modtage genvalg, havde indprentet sig så stærkt i hans tanker, at han opfattede årstallet 1906 som 1916. Skrumsager havde troet, at de krav, som Hanssen stillede for at trække mandatnedlæggelsen tilbage, først kunne være indfriet i 1916, og at han derfor under ingen omstændigheder ville modtage kandidaturen før dette tidspunkt. Derfor handlede Skrumsager, som han gjorde ved mødet den 26. november.⁵³

Før dette møde afholdt nogle af rigsdagsmandens tilhængere et »gruppemøde«, som dog kun har sat sig få spor. M. Refslund Poulsen skriver i sine erindringer, at man her vedtog at rette endnu en henvendelse til H. P. Hanssen om at lade sig genopstille.⁵⁴ Desuden mener Ernst Christiansen at vide, formodentlig med P. Grau som opmand, at den nye sekretær Martin Simonsen fremsatte forslag om at få hele tilsynsrådet til frivilligt at nedlægge deres mandater, så der ved nyvalgene kunne skabes det flertal for H. P. Hanssen, som denne krævede. Da Simonsen senere drøftede dette forslag med bestyrelsen, havde Skrumsager været stærkt imod det.⁵⁵

Skrumsager indledte fællesmødet med en længere tale om, at problemet nu måtte finde en løsning, som alle kunne anerkende. De planer, der havde været fremme om at opløse tilsynsrådet, ville han stærkt fraråde. Et nyvalg på dette tidspunkt ville skade mere end gavne. Skrumsager understregede, at han var H. P. Hanssens personlige ven, og at han delte Hanssens syn på nordslesvigernes forsvarskamp; men som Vælgerforeningens formand, som »konstitutionel monark«, måtte han være hævet over »strømningerne« (selvom det måske ikke altid var lykkedes for ham), og derfor foreslog han på bestyrelsens vegne, at man *foreløbig* udpegede en af landdagsmændene til rigsdagskandidat.⁵⁶

Peter Grau støttede Skrumsagers forslag, idet han beklagede, at Skrumsagers tidligere forslag om at skubbe ansvaret over på H. P. Hanssen ved at opstille ham mod hans vilje ikke var blevet – og nu ikke kunne blive – gennemført. Som det tredie medlem af bestyrelsen erklærede M. Simonsen, at han kun modstræbende var gået med til at anbefale en af landdagsmændene som rigsdagskandidat, da han mente, det var muligt at skabe et bedre grundlag for samling. Han ville dog nu udpege bestyrelsens kandidat, som Skrumsager ikke havde nævnt ved navn på grund af familieskabet. Det var H. D. Kloppenborg-Skrumsager.

Kloppenborg sagde, at han havde meget vanskeligt ved at tage stilling til bestyrelsens forslag, fordi han ved »gruppemødet« fra én, der stod rigsdagsmanden nær, havde erfaret, at der var mulighed for at skabe grundlag for H. P. Hanssens genopstilling. Kloppenborg indvilligede dog i at modtage kandidaturen, hvis alle muligheder for at få H. P. Hanssen til det var bristet. Som ordfører for »gruppen« sagde P. Skau, at man faktisk *kunne* skabe et sådant grundlag for rigsdagsmandens genopstilling, hvis hele tilsynsrådet trådte tilbage. H. P. Hanssen ville nemlig kun genopstille, hvis han opnåede flertal i tilsynsrådet. Landdagsmand Nis Nissen støttede Skaus forslag og tilbageviste Skrumsagers frygt for, at et nyvalg ville uddybe splittelsen. Det behøvede efter hans mening ikke at blive tilfældet.

I et længere indlæg imødegik Ernst Christiansen denne udtalelse. Han påviste ved mange eksempler, at rigsdagsmandens anklager mod pressens holdning var uretfærdig og derfor ikke kunne motivere hans tilbagetræden. Christiansen henviste også til nogle tyske blades opfattelse af mandatnedlæggelsen – en taktisk manøvre fra H. P. Hanssens side for at stække oppositionen – og sagde, at hvis H. P. Hanssen nu ville gennemtrumfe en opløsning af tilsynsrådet, så ville Flensborg Avis ikke længere holde sig tilbage som hidtil, for så måtte Christiansen tro, at de tyske blades opfattelse var rigtig. Svensson anbefalede derimod, at begge parter skulle vise sig imødekommende. Det ville da være muligt at nå til enighed.

Der udspandt sig herefter en længere drøftelse, dels om pressens holdning over for de parlamentariske repræsentanter og dels om, hvilke konsekvenser et eventuelt nyvalg til tilsynsrådet ville få. Herunder blev det af flere protestfolk foreslået, at man skulle få H. P. Hanssen til at genopstille. Blot skulle han dementere nogle af sine ud-

talelser fra Sønderborg. Både Nis Nissen, Jørgen Zachariassen og Kr. Refslund Thomsen anså det imidlertid for udelukket, at H. P. Hanssen ville gøre afbigt, og Refslund Thomsen mente desuden, at det var et ufravigeligt krav fra Hanssen, at han ville have flertal i Vælgerforeningen, før han ændrede sin beslutning.

På et tidspunkt krævede formanden bestyrelsens forslag sat til afstemning. Dette forhindrede Kloppenborg-Skrumsager imidlertid, for han nægtede at modtage kandidaturen, før der var rettet en sidste henvendelse til H. P. Hanssen. Han foreslog, at man nedsatte et udvalg til at forhandle med rigsdagsmanden, hvilket efter yderligere drøftelser blev vedtaget.⁵⁷ Udvalget kom til at bestå af bestyrelsen og tre fra hver af de stridende retninger. Protestfløjen repræsenteredes af direktør L. Christensen, gdr. Laust Ankersen og redaktør Christensen og forhandlingsfløjen af landdagsmand Nis Chr. Nissen, gdr. Nis Nissen, Nordborg, og gdr. M. Refslund Poulsen, Skovgård.

Dagen efter dette møde skrev både J. N. H. Skrumsager og Kloppenborg-Skrumsager til H. P. Hanssen for at forklare deres holdning. Den ældre Skrumsagers forklaring er allerede omtalt, og det skal derfor blot nævnes, at han mente, at der ikke var sket nogen skade ved hans misforståelse, da sønnen jo ikke havde accepteret kandidaturen endnu.⁵⁸

Kloppenborg derimod var meget ked af den rolle, han var kommet til at spille. Han havde troet, at H. P. Hanssen mente sin tilbagetrækning helt oprigtigt, fordi han var træt af alt det besvær, som hans parlamentariske arbejde havde medført. Da oppositionen »spillede renonce«, havde Kloppenborg imidlertid fået det indtryk, at H. P. Hanssen nu fandt det rigtigst at genopstille »på de andres fallit og med en presseoverenskomst, som du jo havde gjort udkast til.« Men en artikel i Hejmdal om, at oppositionens erklæring viste, at rigsdagsmanden havde handlet rigtigst ved at nedlægge sit mandat, havde forvirret Kloppenborg. Han kunne ikke tro, at H. P. Hanssen ønskede en opløsning af tilsynsrådet. Og da faderen så havde meddelt ham sin opfattelse af Hanssens brev af 21. november, havde han indvilliget i at stille op som en sidste udvej. Kloppenborg havde først selv læst H. P. Hanssens brev efter mødet i Vælgerforeningen, og han havde da forstået dets mening. Han troede dog, at der stadig kunne skabes enighed om at genopstille Hanssen, hvis denne blot forklarede sine udtalelser om optantsagen lidt nærmere. Oppositionen

*Gårdejer J. N. H. Skrumsager, Københoved (1841–1921), Vælgerforeningens formand 1907–19 og H. P. Hanssens ven og politiske meningsfælle.
(Historiske samlinger for Sønderjylland)*

måtte have misforstået H. P. Hanssen, som vel ikke mente, at oppositionen var skyld i, at optanterne ikke var blevet naturaliseret!⁵⁹

Kloppenburg-Skrumsager kontaktede også redaktør Christiansen og bad ham om at gå til forhandlingerne med god vilje, da H. P. Hanssen var meget interesseret i at indgå forlig. Kloppenburg selv var ifølge Christiansens referat meget utilpas ved situationen. Han følte sig mere uglest blandt sine meningsfæller end den skarpeste op-

positionsmand. Han mente desuden, at en ekstraordinær generalforsamling ikke kunne undgås, hvis der ikke kom et forlig i stand.⁶⁰

Udvalgets forhandlinger med H. P. Hanssen og forliget

Det var nogle af H. P. Hanssens tilhængere, der mente, at der nu skulle indkaldes til en ekstraordinær generalforsamling i Vælgerforeningen, hvor man gennem en statutændring skulle gøre det muligt at få tilsynsrådet opløst. H. P. Hanssen frarådede dog en sådan løsning.⁶¹

Forhandlingerne mellem H. P. Hanssen og nimandsudvalget var blevet fastsat til lørdag den 3. december.⁶² Før dette tidspunkt meddelte H. P. Hanssen blandt andre Martin Simonsen, at han, da sagen nu var blevet grundigt forkludret, ville sætte personlige ønsker og tilbøjeligheder til side og ved forhandlingerne strække sig så langt, som han sagligt set mente at kunne forsvare. Årsagen til at H. P. Hanssen indtog dette standpunkt, var, at han kun med stor bekymring så Kloppenborg-Skrumsager overtage rigsdagsmandatet. Kloppenborg ville få store vanskeligheder at kæmpe med både i Nordslesvig og i Berlin, »mens hans nederlag vil bringe den måde, hvorpå vi mener, at vor nationale kamp kan føres mest virkningsfuldt, i miskredit.«

Samtidig orienterede Hanssen i fortrolighed M. Simonsen om, hvilke betingelser han agtede at stille for at modtage rigsdagskandidaturen påny. H. P. Hanssen ville kræve, at de skulle »lade fortiden ligge«, at der blev indgået en »presseoverenskomst« (som han sendte et udkast til), og at han blev garanteret en mere tryk stilling overfor tilsynsrådet. Måden, hvorpå det sidste krav kunne sikres, var han villig til at forhandle om.⁶³

De væsentligste bestemmelser i det udkast til en presseoverenskomst, som H. P. Hanssen havde affattet, var, at redaktørerne skulle forpligte sig dels til ikke at angribe de nationale foreninger i aviserne, men tilstræbe, at kritikken, »som ikke kan undværes i vort offentlige liv«, samledes inden for foreningerne, og dels til ikke at angribe de parlamentariske repræsentanter, før deres klager var prøvet og godkendt af Vælgerforeningens bestyrelse og tilsynsråd. Desuden skulle de forpligte sig til ikke at føre »sårende« avisfejder mod hinanden. Redaktørerne måtte naturligvis stadig hævde deres egne standpunkter, men det skulle ske uden angreb på de andres. Overenskomsten skulle

foreløbig gælde i fem år. Hvis der opstod uenighed om dens overholdelse, skulle redaktørerne anerkende et af Vælgerforeningens tilsynsråd nedsat udvalg som voldgiftsret.⁶⁴

Nicolai Svendsen havde allerede godkendt H. P. Hanssens udkast, og Hanssen ønskede, at også Svensson skulle underskrive det, før udvalget skulle forhandle den 3. december. Med Nis Chr. Nissen, Viby, og gdr. Chr. Bladt, Lysabild (medlem af Dybbøl-Post-foreningen) som mellemænd forelagde han udkastet for Svensson.⁶⁵ Denne ville imidlertid rådføre sig med Ernst Christiansen, før han underskrev overenskomsten. Resultatet af denne rådslagning blev, at de krævede visse ændringer i H. P. Hanssens udkast for at godkende det. Ved samme lejlighed drøftede Christiansen og Svensson en forligsresolution, som Christiansen lavede et udkast til.⁶⁶

Forhandlingerne mellem H. P. Hanssen og nimandsudvalget begyndte med en drøftelse af Christiansens resolutionsudkast, som J. N. H. Skrumsager anbefalede.⁶⁷ H. P. Hanssen ville ikke anerkende det. Han ønskede udtrykt i resolutionen, at de skulle »lade fortiden ligge og enes om fremtiden«. Hans modstandere derimod ville have udtrykt en beklagelse af rigsdagsmandens sigtelse mod dem i Sønderborg den 30. oktober.

I middagspausen udformede redaktør Christiansen et nyt udkast. Der opnåedes dog heller ikke enighed om dette, da H. P. Hanssen på grund af rejsetræthed ikke ønskede straks at træffe den endelige afgørelse.⁶⁸

Man enedes derimod om presseoverenskomsten, da H. P. Hanssen accepterede de fleste af de ændringer, som Svensson og Christiansen foreslog.⁶⁹ Disse ændringer bestod hovedsagelig i en moderering af nogle af rigsdagsmandens formuleringer. F. eks. blev Hanssens udtryk »vi forpligter os til ikke at angribe vore store nationale foreninger« henholdsvis »parlamentariske repræsentanter« til »vi forpligter os gensidigt efter evne til at forebygge angreb på vore store nationale foreninger« og »vi erklærer os rede til så vidt det står i vor magt at undgå angreb på vore parlamentariske repræsentanter — —.« Desuden indføjedes i paragraffen om repræsentanterne: »idet vi går ud fra, at repræsentanterne vil tage samme hensyn.«⁷⁰

Også om H. P. Hanssens sidste krav — en garanti for tilsynsrådets holdning — opnåedes et kompromis. Christiansen udtalte, at Hanssen maksimalt kunne få en tilkendegivelse fra tilsynsrådet om, at det var

villigt til at undgå partidannelser, og dette accepterede H. P. Hanssen. Men da man altså ikke enedes om forligsresolutionens første punkt, endte udvalgsforhandlingerne den 3. december, uden at problemet var endeligt løst.⁷¹

Efter aftale med A. Svensson skrev redaktør Christiansen endnu den 3. december til H. P. Hanssen og understregede, at de ved forhandlingerne havde vist en så stor imødekommenhed, og at de ikke kunne strække sig videre, hvis der skulle være mulighed for at skabe samling om hans genopstilling. De henstillede derfor til H. P. Hanssen, at han gik ind på det givne grundlag.⁷² Også Peter Grau påpegede overfor Hanssen, at denne ikke kunne opnå flere indrømmelser end dem, han havde fået ved forhandlingerne, »når ikke en af parterne skal »rides ud« fuldt og helt – som Grenzmarken Korrespondent forleden foreslog som målet med din mandatnedlæggelse.«⁷³

Tilsyneladende var det dog ikke rigsdagsmanden selv, der var mest utilbøjelig til at indgå forlig. Den 4. december aflagde Nis Chr. Nissen, Viby, besøg hos Ernst Christiansen og sagde da, at H. P. Hanssen om aftenen efter udvalgsrådet havde været indstillet på at acceptere Christiansens resolutionsudkast. Hans meningsfæller i udvalget havde imidlertid modsat sig dette. Hanssen havde derfor ændret udkastet lidt og overlod nu (gennem Nis Chr. Nissen) Christiansen ændringerne, så han kunne forelægge dem for sine meningsfæller i udvalget.⁷⁴

Peter Grau, A. Svensson og Ernst Christiansen accepterede straks det ændrede udkast, men L. Christensen og L. Ankersen ønskede betænkningstid. Den 6. december gik de dog ind på forliget.⁷⁵

Der indkaldtes nu til et bestyrelses- og tilsynsrådsmøde i Vælgerforeningen den 10. december, hvor forligsresolutionen og presseoverenskomsten skulle godkendes. H. P. Hanssen var i Berlin og kunne derfor ikke være til stede, men dagen før mødet sendte han J. N. H. Skrumsager de sidste »instrukser«. Tilsynsrådets godkendelse af forliget skulle som aftalt være énstemmig, og »endvidere må det jo betragtes som en selvfølge, at der ikke i den tilføjelse, indstillingen får af tilsynsrådet, må optages noget, der kan opfattes eller udtydes, som at man tager afstand fra min tale i Sønderborg. Aftalen er jo, at vi skal lade fortiden ligge.«⁷⁶

Forligsresolutionens endelige ordlyd blev: »Under de forhandlinger, som det af Vælgerforeningens bestyrelse og tilsynsråd nedsatte ud-

valg har ført med rigsdagsmand H. P. Hanssen, var der enstemmighed om at fastslå, at kravet om samling er en bydende nødvendighed. Alle parter var enige om at beklage det omfang, som vore indre uoverensstemmelser har fået, og at tilkendegive vilje til at søge dem begrænset ved gensidig imødekommenhed. Efter at redaktørerne af de danske blade havde vedtaget en gensidig overenskomst, og der af alle parter var bleven udtalt vilje til at undgå partidannelser, erklærede H. P. Hanssen sig efter énstemmig opfordring villig til at modtage genvalg.«⁷⁷

Både presseoverenskomsten og ovenstående resolution blev, som H. P. Hanssen havde ønsket det, vedtaget énstemmigt og uden forbehold af tilsynsrådet den 10. dec. Det skal dog påpeges, at det ikke var et fuldtalligt tilsynsråd, der accepterede forliget. Ernst Christiansen skriver, at der hverken var mødt faste eller stedfortrædende medlemmer fra vestkysten. »Flere var lovligt undskyldt, men ikke alle.«⁷⁸

H. P. Hanssens hensigt med mandatnedlæggelsen

»Jeg kan efter denne krise ikke mere tvivle om, at en national forsvarskamp imod en knusende overmagt, imod hårdhændede, brutale, underfundige magthavere – ikke engang en sådan kamp formår blandt de angrebne at skabe et ubrødeligt og usvigeligt kammeratskab. Den kamp for livet, som føres i hele naturens plante- og dyreliv, den føres også på vort snævre område blandt danske indbyrdes, og det er desværre ikke en nødvendig kamp for livet alene, men en kamp for at skaffe sig toneangivende, enevældig indflydelse på andres bekostning. Hvem, der her tror at kunne vente retfærdighed hos alle sine landsmænd, når han handler rent sagligt, tager fejl. Hvem, der ikke også i vore indre uoverensstemmelser ser en kamp for livet og sætter en tilsvarende kraft ind på at hævde sine meninger, trampes hensynsløst ned.«⁷⁹

Således giver Ernst Christiansen i indledningen til sin »Krisedagbog« udtryk for, hvad krisen i 1910 havde lært ham. Samme sted fremlægger han den opfattelse, at H. P. Hanssen bevidst skabte krisen, og, som tidligere fortalt, mente Christiansen også at have »gennemskuet« rigsdagsmandens »slagplan« for krisen og for den videre politiske udvikling i Nordslesvig.⁸⁰

Men var Christiansens opfattelse rigtig? Havde H. P. Hanssen

planlagt en aktion udelukkende for at demonstrere sin egen magt og de andres udelighed, så han derved kunne sikre sig enevældig indflydelse i fremtiden? For at besvare dette spørgsmål, må man først tage stilling til nogle andre ting, nemlig: 1. hvorfor nedlagde H. P. Hanssen sit mandat netop på dette tidspunkt? 2. hvilke konsekvenser regnede han med, at mandatnedlæggelsen ville få? og 3. hvorfor lod han sig genopstille påny i 1910?

I sin tale i Sønderborg den 30. oktober begrundede rigsdagsmanden sin tilbagetræden med tre ting, pressens holdning overfor ham, befolkningens manglende tillid til ham og nødvendigheden af, at oppositionen nu blev repræsenteret i Berlin. I »Et Tilbageblik« skriver H. P. Hanssen tillige: »sommerens oplevelser (sprogforeningskrisen) fyldte mig med voksende lede ved at fortsætte en parlamentarisk virksomhed under de kår, min vælgere bød mig.«⁸¹

H. P. Hanssens to første motiveringer er vanskelige at tage stilling til. Da der ikke systematisk er gennemgået avisstof fra årene 1907 til 1910, kan spørgsmålet om pressens holdning overfor rigsdagsmanden kun besvares på grundlag af debatterne herom i Vælgerforeningen, og dér stod naturligvis påstand mod påstand. Man kan vel imidlertid formode, at H. P. Hanssens politik i det mindste ikke fik direkte støtte i Flensborg Avis og Dybbøl-Posten! Det kan ikke siges, hvorvidt de dansksindede nordslesvigere manglede tillid til deres rigsdagsmand. Der var vel for H. P. Hanssen tale om en fornemmelse, næret af stemningen ved vælgermøder og især af kritiske indlæg i pressen.

Derimod er det sikkert rigtigt, at H. P. Hanssen med mandatnedlæggelsen tilsigtede at få oppositionen til også at påtage sig et parlamentarisk ansvar. Efter at den nye valg måde til Vælgerforeningens tilsynsråd var blevet indført i 1907, havde de to retninger været næsten jævnbyrdigt repræsenteret i dette. Det forekommer derfor at være et rimeligt ønske, at oppositionen skulle overtage en af de tre poster i Berlin i stedet for, som hidtil, at stå uden parlamentarisk ansvar. Oppositionen kunne naturligvis lettere kritisere rigsdagsmandens politik, så længe dens egen ikke blev stillet overfor realpolitiske krav. H. P. Hanssen havde i 1908 stærkt anbefalet, at oppositionen overtog et af landdagsmandaterne, og han mente utvivlsomt stadig, det var den bedste løsning, at begge retninger blev repræsenteret i Berlin.

*Nicolai Svendsen (1873–1966) var 1904–20 ledende redaktør for »Dannevirke« i Haderslev og spillede som sådan en fremtrædende rolle i det nationale arbejde.
(Historiske samlinger for Sønderjylland)*

H. P. Hanssens motiveringer for at nedlægge mandatet begrunder egentlig ikke, at han gjorde det netop i efteråret 1910. Han havde i flere år udtrykt utilfredshed med pressens holdning, beklaget sig over svigtende tillid i befolkningen og ønsket, at oppositionen skulle have en mand til Berlin.⁸² Man kunne imidlertid tænke sig flere grunde til, at det skete på dette tidspunkt. Den uro, der om sommeren havde været omkring Sprogforeningen, hvori H. P. Hanssen indtog en cen-

tral position, kunne måske forventes at øve indflydelse på valgene til Vælgerforeningens tilsynsråd nogle måneder senere. H. P. Hanssen sagde jo, at han faktisk *havde* regnet med, at oppositionen ville få flertal i tilsynsrådet i 1910.⁸³ Det er da muligt, at Hanssen ønskede at træde tilbage, før et eventuelt flertal blev konstateret. Havde man først konstateret et flertal imod hans politik, kunne han ikke gå i protest. Hans tilbagetræden ville da have været helt i overensstemmelse med den paragraf i forretningsordenen om de parlamentariske repræsentanter, som han selv havde anbefalet i november 1907.

Endnu et motiv kan have spillet ind. Som H. P. Hanssen også selv skriver, var der for øjeblikket ikke konkrete opgaver i Berlin, som han var »særlig egnet til at løse«. ⁸⁴ Sagt på en anden måde, H. P. Hanssen havde ikke mulighed for i den nærmeste fremtid at opvise konkrete resultater af sin politik – der kunne tværtimod forventes en skarpere kurs fra myndighedernes side overfor de dansksindede i Nordslesvig.⁸⁵ Det måtte derfor være et særdeles gunstigt tidspunkt for H. P. Hanssen at »bytte rolle« med oppositionen på. Han kunne så kritisere dens politik og ville, når oppositionen ikke kunne udrette noget særligt, stå som den, der trods alt havde nået resultater i Berlin.

Muligheden for, at H. P. Hanssen alligevel ville modtage genvalg ved et kommende rigsdagsvalg, havde dog sandsynligvis hele tiden eksisteret. Han udtalte jo selv i København den 27. oktober, at han ville genopstille, hvis befolkningen nægtede at stemme på nogen anden kandidat.⁸⁶ En sådan »nægtelse« kunne vel dårligt komme til udtryk andet end gennem Vælgerforeningens tilsynsråd, så H. P. Hanssens udtalelse må hentyde til en genopstilling på basis af en fornyet tillidserklæring til ham fra dette organ. Men det synes helt klart, at det, der for alvor fik ham til at vise vilje til forhandlinger, var, at oppositionen ret hurtigt opgav at opstille en af sine egne tilhængere. Ernst Christiansen fortæller, at tobaksfabrikant M. Andresen den 5. november opsøgte ham og »antydede meget ligefremt, at H. P. Hanssen nok ville have en samtale med mig. M. Andresen fritter derefter med hensyn til en kandidat og udtaler sig meget mod grev Schack som mulighed – en greve!«⁸⁷ H. P. Hanssen må have hørt, at oppositionen påtænkte at opstille Schack, altså en »neutral« person. Derved kunne han jo ikke opnå hensigten med mandatnedlæggelsen, nemlig at oppositionen selv skulle prøve sine kræfter under

parlamentarisk ansvar. At dette var hensigten, underbygges ligeledes ved H. P. Hanssens utilfredshed med Kloppenborg-Skrumsagers kandidatur. Hans »aktion« ville være helt forfejlet, hvis den nye rigsdagskandidat blev en af hans egne tilhængere.

Ved krisens slutning mærkes en vis resignation hos både H. P. Hanssen og Ernst Christiansen. Begge var da klar over, at den eneste mulige løsning var, at Hanssen genopstillede, og de viste derfor stor forhandlingsvilje. Men de havde begge utilfredse elementer i deres lejre, som henholdsvis mente, at Christiansen havde givet for mange indrømmelser, og at H. P. Hanssen ikke opnåede tilstrækkeligt ved forliget.⁸⁸

Efter at krisen var afsluttet, skrev H. P. Hanssen til sin kone: »Uden den aktion, jeg indledte med at nægte at modtage genvalg, ville jeg i det hele ikke have vovet at tage mandatet påny. Min stilling er nu langt bedre i flere henseender. Udadtil har jeg skabt mig en klarere stilling og bedre arbejdsvilkår i Berlin. Indadtil har jeg fremfor alt vakt mine venner og meningsfæller til stærkere aktivitet og givet mine modstandere lejlighed til at vise deres evneløshed overfor positive opgaver.«⁸⁹

H. P. Hanssen stod sig naturligvis bedst ved efter krisen at lade som om, at denne var forløbet helt, som han havde tænkt sig. Det er naturligvis vanskeligt at vurdere, hvad H. P. Hanssen ganske eksakt regnede med, at mandatnedlæggelsen ville medføre, men det forekommer tilladeligt at konkludere, at hans hensigt var at få oppositionen til at påtage sig rigsdagsmandatet. Da man kun vanskeligt kan tro, at H. P. Hanssen ville trække sig tilbage fra det politiske arbejde, må man formode, at han har regnet med, at oppositionen ville »spille fallit« på et tidspunkt før eller senere, så han kunne træde til igen og få »arbejdsro«. Oppositionen spillede altså fallit under selve krisen, og rigsdagsmanden opnåede, hvad han tilsigtede, måske dog ikke på helt den måde, han havde ønsket. Forslaget om Kloppenborg-Skrumsagers kandidatur ødelagde en ubetinget sejr for ham.

Man må således give Ernst Christiansen ret i, at krisen var en planlagt aktion fra H. P. Hanssens side, og at denne nok regnede med at blive rigsdagsmand igen, men hans billede af H. P. Hanssen som en hensynsløs magtstræber forekommer dog for unuanceret. H. P. Hanssen var den eneste virkelige politiker i Nordslesvig på dette tidspunkt, og han mente utvivlsomt, at »sagen« var bedst tjent

med den politik, han var talsmand for. Det var for »sagens« skyld, at han holdt fast ved indflydelsen, og det skete ikke uden personlige ofre, som han skrev til sin kone den 10. december 1910. »— — — For dit, børnenes og for mit eget vedkommende tror jeg, at det ville have været det bedste, hvis jeg var trådt tilbage nu. Men som stillingen har tilspidset sig, kan jeg ikke forsvare det. Jeg må imidlertid indrette mig efter, at den tid næppe vil oprinde for mig, hvor jeg, som andre mænd, kan arbejde for min families interesser. Men jeg har, selv om politikken sluger min tid og mine kræfter, atter valgt tro mod min ungdoms idealer, og havde jeg svigtet dem, ville det nok have taget min fred og glæde, selv om det havde skabt mulighed for bedre økonomiske kår.«⁹⁰

SLUTNING

Ifølge Vælgerforeningens love og vedtægter var det dens formål udover ledelsen af det praktiske valgarbejde at »vække, vedligeholde og styrke« interessen for de politiske forhold i Nordslesvig.¹ Rent formelt havde Vælgerforeningen altså til opgave at aktivisere de dansksindede nordslesvigere politisk. En egentlig udøvende eller besluttende myndighed i udformningen af nordslesvigernes politik var derimod ikke formelt tillagt den.

Forskellige forhold tyder imidlertid på, at man med foreningens oprettelse også tilsigtede at give den en reel indflydelse på udformningen af de dansksindedes politik. For det første skulle Vælgerforeningen, hvilket også havde været hensigten med de tidligere planlagte valgorganisationer, træde i stedet for det »øverste råd«, som indtil da havde fungeret som politisk koordinationsorgan og i samarbejde med de parlamentariske repræsentanter havde truffet alle fælles politiske afgørelser. For det andet fremgik det af debatten omkring Vælgerforeningens stiftelse, at den blev opfattet som et (mere eller mindre) repræsentativt politisk organ. Dette fremgår bl. a. af H. P. Hanssens tidligere omtalte programklæring, i hvilken han sammenfattede alle Vælgerforeningens opgaver, da han skrev, at den sammen med de parlamentariske repræsentanter skulle varetage de dansksindede nordslesvigeres politiske interesser.

Men fik Vælgerforeningen nogen reel indflydelse på udformningen af de dansksindede nordslesvigeres politik? For årene 1906–1910 må dette spørgsmål på grundlag af den foreliggende behandling besvares såvel positivt som negativt.

Vælgerforeningen overtog en konkret og politisk betydningsfuld rolle, idet det blev dens opgave at udpege kandidaterne ved valgene til de tyske parlamenter. Vælgerforeningen kunne herved afgøre, hvilken af de to fremherskende politisk-taktiske opfattelser, protest- eller forhandlingsstandpunktet, der skulle repræsentere Nordslesvig i Berlin. Dette må betegnes som en vigtig politisk beføjelse.

Baggrunden for, at Vælgerforeningen kunne træffe bestemmelse om opstilling af kandidater til landdags- og rigsdagsvalgene, var naturligvis et alment ønske om at undgå, at to eller flere dansksindede kandidater stillede op mod hinanden. En sådan situation kunne få meget uheldige nationalpolitiske konsekvenser.

Selv om Vælgerforeningen som tidligere nævnt langt fra organiserede hele det dansksindede vælgerkorps i Nordslesvig, synes dens afgørelser altid at være blevet accepteret og dens anbefalinger fulgt. Forud for rigsdagsvalget i 1907 var der ganske vist visse bestræbelser i gang på at få vælgerne til at stemme på andre dansksindede kandidater end H. P. Hanssen, men kun meget få fulgte denne opfordring. Når der ved landdagsvalget i 1896 findes et eksempel på, at Vælgerforeningens bestyrelse lod kandidatopstillingen afhænge af et prøvevalg blandt valgmandene, så skyldes dette ikke, at bestyrelsens beføjelse til at opstille var blevet anfægtet, men derimod et ønske om at undgå et brud inden for den uenige bestyrelse. Ved prøvevalget opnåede H. P. Hanssen iøvrigt 120 af de afgivne 125 stemmer.²

Tilsyneladende var det først efter, at H. P. Hanssen i 1906 var blevet rigsdagsmand, at der opstod debat om, hvorvidt sammensætningen af Vælgerforeningens bestyrelse og tilsynsråd med hensyn til politiske opfattelser var i overensstemmelse med de menige vælgers synspunkter. Sålænge redaktør Jessen var rigsdagsmand, og begge de to retninger var repræsenteret i Berlin, synes Vælgerforeningens ledelse at være blevet anerkendt, fordi »den var sammensat af ansete danske mænd«, og fordi »disse altid havde truffet det rette valg.«³ Men efter Jessens død, da forhandlingspolitikken alene blev anfægtet af de parlamentariske repræsentanter (H. P. Hanssen og Julius Nielsen), tilstræbte protesttilhængerne at få øget indflydelse inden for Vælger-

foreningens ledelse. Protestfløjen havde indtil 1907 kun få tilhængere i tilsynsrådet. De måtte derfor, som debatterne efter H. P. Hanssens opstilling som rigsdagskandidat og efter hans afstemning i Rigsdagen den 13. december 1906 viser, søge andre veje for om muligt at påvirke Vælgerforeningen afgørelser.

Protesttilhængernes kritik af tilsynsrådets sammensætning blev taget til følge, og den nye valg måde bevirkede, at de to retninger opnåede en næsten jævnbyrdig repræsentation i rådet. Derefter blev Vælgerforeningen i meget høj grad det, som Ernst Christiansen i maj 1907 skrev, at den burde være, nemlig »en ramme indenfor hvilken alle ansøkelser frit kunne gøre sig gældende.«⁴

Og netop dette må sikkert betegnes som en af Vælgerforeningens vigtigste roller i det her behandlede tidsrum. Bestyrelsen og tilsynsrådet blev et debatforum for de divergerende politiske standpunkter. Ved at disse organer fungerede som et sådant, undgik man, at de skarpe brydninger mellem protest- og forhandlingstilhængerne medførte en fuldstændig splittelse. Skønt der førtes skarpe debatter i aviserne og på valgmøderne, stod »de hårdeste slag« dog inden for Vælgerforeningens ledelses rammer, og uanset standpunkternes uforenelighed og de to fløjes jævnbyrdighed lykkedes det her altid at opnå almindelig enighed om et kompromis som løsning på problemerne.

Det må siges, at Vælgerforeningens ledelse var medvirkende til at bestemme, hvilken politik nordslesvigernes parlamentariske repræsentanter skulle føre for så vidt, at den afgjorde, hvem der skulle bestride landdags- og rigsdagsmandaterne. For årene 1906–1910 begrænsedes dens faktiske politiske indflydelse dog stærkt af to forhold. For det første havde Vælgerforeningens ledelse ved kandidatopstillingen ingen reelle alternativer at vælge imellem, primært fordi protestfolkernes ledere konsekvent nægtede at overtage nogle af de parlamentariske poster, og specielt vedrørende rigsdagsmandatet vel også fordi H. P. Hanssen simpelthen syntes at være den bedst egnede til dette hverv i Nordslesvig.

De mest oplagte emner blandt protesttilhængerne var Peter Grau og Ernst Christiansen. De fremførte hver for sig forskellige grunde til ikke at ville modtage en kandidatur. Grau havde f. eks. økonomiske betænkeligheder og mente desuden, at han ikke havde evner til at bestride et landdags- eller rigsdagsmandat, mens Christiansen vægrede sig af hensyn til Flensborg Avis. Grau billigede Christiansens

standpunkt, da også han anså arbejdet ved Flensborg Avis for vigtigere end arbejdet i Berlin. Dette kan betyde, at protesttilhængerne ikke anså det parlamentariske arbejde for så betydningsfuldt, som forhandlingstilhængerne gjorde det, d. v. s. at det parlamentariske arbejde for protesttilhængerne ikke retfærdiggjorde de samme personlige ofre, som det f. eks. gjorde for H. P. Hanssen, og at protesttilhængerne anså det nationalpolitiske arbejde i Nordslesvig for mere betydningsfuldt end arbejdet i Berlin. En sådan opfattelse må vel også være en naturlig konsekvens af proteststandpunktet.

H. P. Hanssen adskilte sig fra sin samtids øvrige politiske forgrundsfigurer i Nordslesvig ved primært at være politiker og sekundært at bestride et andet erhverv. H. P. Hanssen havde uddannet sig med henblik på et arbejde for de dansksindede nordslesvigeres nationale sag, og det er således karakteristisk, at han, modsat f. eks. Jens Jessen, blev redaktør først og fremmest for derved at have et talerør for sine politiske anskuelser.⁵ Nordslesvigs øvrige parlamentariske repræsentanter, måske bortset fra Gustav Johannsen, havde ikke specielle uddannelsesmæssige forudsætninger for at bestride mandaterne. De var snarere via en fremtrædende position i Nordslesvig i det hele taget blevet udpeget som repræsentanter for befolkningen. Det er således karakteristisk, at flere af dem var relativt velstående (Krüger og Ahlmann f. eks.). Den parlamentariske virksomhed var ikke indbringende, og det var derfor ikke alle, der kunne tillade sig at modtage en sådan post. Hensynet til økonomiske forhold var den hyppigste motivering for at afslå opstilling.

H. P. Hanssen var i 1896 34 år gammel blevet landdagsmand. Han havde derfor, da han i 1906 blev rigsdagsmand, stor parlamentarisk erfaring og et indgående kendskab til politiske forhold og politisk fremtrædende personer i Berlin, hvilket måtte befæste hans stilling som den bedst egnede til at bestride rigsdagsmandatet i de kriser, der i årene 1906–1910 opstod omkring hans person og politik.

Af disse årsager var Vælgerforeningens ledelse ved kandidatopstillinger 1906–1910 reelt ikke stillet i en fri valgsituation. Man kunne ikke komme uden om H. P. Hanssen som rigsdagsmand. H. P. Hanssens politik overfor tilsynsrådet viser, at han selv var klar over dette. Hans ofte fremsatte trusler om at træde tilbage fra det parlamentariske arbejde medførte næsten altid, at han fik sine krav indfriet.

Den anden grund til, at man må betragte Vælgerforeningens indflydelse på udformningen af de dansksindede nordslesvigeres politik i 1906–1910 som moderat, er, at landdags- og rigsdagsmændene, når først de var blevet valgt, ikke konsulterede Vælgerforeningen angående de konkrete politiske opgaver, de arbejdede med i Berlin. Som vist, førte H. P. Hanssen forhandlingerne om Optantkonventionen helt på egen hånd. Vælgerforeningens ledelse blev ikke taget med på råd vedrørende repræsentanternes stillingtagen til politiske spørgsmål i Berlin, den informeredes blot herom.⁶

Imidlertid fungerede Vælgerforeningen som kontrolorgan overfor landdags- og rigsdagsmændene på den måde, at det, som det fremgår af debatten omkring §§ 8 og 9 i udvalgets forslag til forretningsorden for bestyrelsen og tilsynsrådet, anerkendtes af alle, at repræsentanterne måtte træde tilbage, dersom de fik et flertal imod sig i bestyrelsen og tilsynsrådet. I denne specielle situation kan man vel sige, at Vælgerforeningen fungerede som »Nordslesvigs Rigsdag«.

Det var dog ikke som »rigsdag«, at Vælgerforeningen i perioden 1906–1910 udøvede sin betydeligste funktion i de dansksindede nordslesvigeres politiske arbejde. Dens væsentligste funktion var, at den sikrede en samlet dansk front udadtil i Nordslesvig. Inden for Vælgerforeningens rammer fandt de to modstridende holdninger, protest- og forhandlingsstandpunktet efter reorganiseringen i 1907 et organ, som de begge kunne respektere som forum for den skarpeste politiske diskussion. Det lykkedes herved, dels at skjule en betydelig del af uenigheden over for de tyske magthavere, og dels at undgå, at standpunkterne låstes fast af for megen offentlighed, hvilket kunne vanskeliggøre kompromisløsninger. Kampen førtes og afsluttedes i en ret snæver kreds, hvorved det blev muligt for danskheden i Nordslesvig udadtil at optræde som en enig helhed.

OVERSIGT OVER ANVENDT MATERIALE

De i noterne benyttede forkortelser er i oversigten anført i kursiv. Henvisninger til brevstof er angivet ved efter arkivet at anføre brevskriverens navn og brevets dato.

Utrykt materiale i Landsarkivet for de sønderjyske landsdele, Åbenrå:

1. *Vælgerforeningens arkiv. (Vf. A.)*
1888–1914. Forhandlingsprotokol for generalforsamlinger. (*Forhandlingsprot. for generalfors.*)
1888–1907, 1908–21. Forhandlingsprotokoller for bestyrelses- og tilsynsrådsmøder. (*Forhandlingsprot. for bestyr.*)
1888–1921. Sager vedrørende Vælgerforeningens oprettelse og opløsning, love og vedtægter, bestyrelse, tilsynsråd og tillidsmænd. (*Sager vedr. ... + læggets titel*)
1891–1909. Diverse sager.
2. *Ernst Christiansens privatarkiv. (Christiansens arkiv)*
1893–1921. Dagbøger og notitsbøger. (*Dagbøger*)
1907–1911. Sager vedrørende Vælgerforeningen for Nordslesvig og »kriserne«. (*Sager vedr. Vf.*)
Breve fra forskellige.
3. *P. Graus privatarkiv. (Graus arkiv)*
1900–1909. Dagbøger.
1906–1910. Vedrørende »Dybbøl-Posten«.
Breve fra forskellige.
4. *H. P. Hanssens privatarkiv. (Hanssens arkiv)*
1888–1919. Korrespondancesager vedrørende den nordslesvigske Vælgerforening ca. 1888–1919. (*Korrespondancesager vedr. Vf.*)
1890–1932. Korrespondancesager vedrørende dagbladet Hejmdal og andre sønderjyske aviser.
Breve fra forskellige.
5. *Lydik Jacobsens privatarkiv. (Jacobsens arkiv)*
Breve fra forskellige.
6. *Hans Jensens privatarkiv. (H. Jensens arkiv)*
Breve fra forskellige.
7. *H. D. Kloppenborg-Skrumsagers privatarkiv. (Kloppenborg-Skrumsagers arkiv)*
Breve fra forskellige.
8. *H. Lausten-Thomsens privatarkiv. (Lausten-Thomsens arkiv)*
1906–1920. »Breve til H. Lausten-Thomsen om nationalpolitiske emner«.
9. *Anders Lebecks privatarkiv. (Lebecks arkiv)*
Bevægede møder i Vælgerforeningen.
10. *Hans Lunds privatarkiv. (Lunds arkiv)*
Sønderjylland 1864–1920. Afskrifter af breve.

11. *Nis Nissen, Nordborg's privatarkiv. (Nis Nissens arkiv)*
Breve fra forskellige.
12. *Nis Chr. Nissen, Viby's privatarkiv. (Nis Nissen Viby's arkiv)*
1903–1909. »Afskrifter og koncepter fra Nis Nissen«.
Breve fra forskellige.
13. *J. N. H. Skrumsagers privatarkiv. (Skrumsagers arkiv)*
Breve fra forskellige.
14. *A. Svenssons privatarkiv. (Svenssons arkiv)*
Breve fra forskellige.
15. *Jørgen Zachariassens privatarkiv. (Zachariassens arkiv)*
1898–1913. Sager vedr. Vælgerforeningen og dens arbejde.
1918–1919. Vælgerforeningens arbejde op til genforeningen.

Trykt materiale:

- Andersen, Nik.:* De tyske rigsdagsvalg i Nordslesvig 1871–1912. I *Sjy. Arb.* 1912 s. 173–207.
- Brandes, G.: Sønderjylland under preussisk tryk. Kbh. 1919.
- Brandt, Otto: Geschichte Schleswig-Holsteins. 6. udg., Kiel 1966.
- Christensen, L. P.: Slesvig delt . . . Flensborg 1923.
- Cour, Vilh. la: To livslinjer. Kbh. 1954.
- Dahl, Svend:* H. P. Hanssen-bibliografi. I *Festskrift* s. 450–501.
- Dahl, Svend og Axel Linvald (red.): Sønderjylland I–II.* Kbh. 1919.
- (Dannevirke): Bladet Dannevirke. 100 år. 1838 - 15. juni - 1938. 1938.
- Eller, Edvard (red.): Sønderjysk Centralforenings *Festskrift*. Kbh. 1920.
- Fabricius, Knud: Mine oplevelser i det sønderjyske arbejde ved århundredeskiftet. I *Sjy. Arb.* 1964 s. 232–239.
- Festskrift* til H. P. Hanssen. Åbenrå 1932.
- Fink, Troels: Da Ernst Christiansen blev »opdaget«. I *Sjy. Arb.* 1970 s. 109–135.
- Fink, Troels: Rids af Sønderjyllands historie.* Kbh. 1955.
- Fink, Troels: Spillet om dansk neutralitet 1905–09. Århus 1959.
- Flensborg Avis. Benyttet for august 1906 og marts 1910.
- Friis, Aage:* I samarbejde og venskab med H. P. Hanssen gennem halvthundrede år. I *Bogen om H. P. Hanssen* s. 95–134.
- (*Friis, Aage*): Konventionen af 11. januar 1907 mellem Danmark og Preussen. I *Sjy. Arb.* 1907 s. 177–206.
- Gotthardsen, N. J.:* Ved redaktør, rigsdagsmand Jens Jessens død i 1906. I *Sjy. Arb.* 1959 s. 157–72.
- Grau, Andreas: Nutidens Sønderjylland. 2. udg., Odense 1911.
- (Hanssen, H. P.): *Bogen om H. P. Hanssen*, skrevet af hans venner. Kbh. 1948.
- Hanssen, H. P.:* Fra *kampårene* I–II. Kbh. 1929.
- Hanssen, H. P.: Fra krigstiden II. Kbh. 1924.

- Hanssen, H. P.*: *Køllerpolitikken*. Åbenrå 1907. Særtryk af Sjø Årb. 1903–1907.
- Hanssen, H. P.*: *Et tilbageblik I–IV*. Kbh. 1930–34.
- Hejmdal, Dagblad, benyttet for august 1906.
- (Historie): *Sønderjyllands historie V*. Kbh. 1932–33.
- Holdt, Jens (udg.): *Breve fra Jørgen Iversen til Rasmus Clausen i årene 1889–1903*. I Sjø. Årb. 1965 s. 105–138.
- Høyberg, Frederik: *Gennem 80 år. Erindringer fra fremmedherredømmets tid*. Tønder 1964.
- Iversen, P. Kr.* (udg.): *Den nordslesvigske Gruppe's og Det sønderjyske Venstre's forhandlingsprotokol 1920*. I Sjø. Årb. 1970 s. 87–108.
- Japsen, G.: *De nordslesvigske sparekassers historie*. Åbenrå 1970.
- Jessen, Franz von (red.): *Håndbog i det nordslesvigske spørgsmåls historie*. 1901.
- Jessen, Franz von (red.): *Håndbog i det slesvigske spørgsmåls historie 1900–1937*. Første bind *1900–1918*. Kbh. 1938.
- Jessen, Franz von: *Mit livs egne, hændelser, mennesker*. Tredie del, 1904–1908. Kbh. 1945.
- Kaufmann, Th.: *Minder og tanker*. 1962.
- Kürstein, Poul (red.): *Flensborg Avis. 1869 - 1. oktober - 1969*. Flensborg 1969.
- Larsen, Kai Edvard: *Peter Grau*. En fører i grænselandskampen. Sønderborg 1962.
- Larsen, Kai Edvard: *En sønderjysk høvding*. Jacob Peter Reimers. Kbh. 1927.
- Lausten Thomsen, H. og Nic. Svendsen: *Håbets mænd*. Flensborg 1923.
- Lebeck, Anders: *De store nationale foreninger*. I *Dahl og Linvald II* s. 128–144.
- Lund, Hans: *Fra 1864 til Vælgerforeningens dannelse*. I *Festskrift* s. 301–317.
- Lund, Hans: *Den politiske og nationale udvikling*. I *Sønderjyllands Historie V* s. 3–306.
- Mackeprang, M.: *Nord-Schleswig von 1864–1911*. Jena 1912.
- Mackeprang, M.: *Nordslesvig 1864–1909*. Kbh. 1910.
- Møller, H. L.: *Red. Jens Jessen*. I Sjø. Årb. 1907 s. 143–76.
- Nørgaard, Fred.: *H. P. Hanssen. Bidrag til en levnedstegning*. Kbh. 1919.
- Petersen, Jacob: *Sprogforeningens formand*. I *Bogen om H. P. Hanssen* s. 175–203.
- Petersen, Thade: *Årsmødet 1907 og Årsmødet 1908*. I Sjø. Årb. 1908 s. 85–93 og s. 303–309.
- Refslund Poulsen, Marten: *Erindringer I–II*. Kbh. 1955–57.
- Refslund Poulsen, Marten: *Minder*. Kbh. 1949.
- Simonsen, Martin: *Vælgerforeningen for Nordslesvig*. I *Eller: Sønderjysk Centralforenings Festskrift* s. 154–159.

- Simonsen, Martin: Vælgerforeningens årsberetning og regnskaber siden generalforsamlingen 1914. Haderslev 1920.
- Skau, P.: *Minder fra mit liv og min tid*. Århus 1909.
- Sprogforeningen. En redegørelse af bestyrelsen. Åbenrå 1911.
- Svendson, Nic.: Sønderjysk skæbne. Et levnedsløb I. Haderslev 1953.
- Svensson, A.: Da H. P. Hanssen afløste redaktør Jens Jessen som rigsdagsmand. I *Sjy. Arb.* 1963 s. 153–60.
- Svensson, A.: *Kamp og Fest* I. Sønderborg 1960.
- Svensson, A.: Redaktør J. Jessen, Flensborg Avis I–III. Tønder 1955–1960. *Sønderjyske Arbejder*. 1889 ff.
- Thorsen, Svend: Delt efter ansøkelser. Kbh. 1970.
- To Ungdomsvener*. Udg. af Harald Jørgensen. En brevveksling mellem H. P. Hanssen og H. V. Clausen. Kbh. 1962.

NOTER OG HENVISNINGER

INDLEDNING (s. 76–77)

1. Hanssen, *Tilbageblik* II s. 19.
2. Grau, *Nutidens Sønderjylland* s. 22.
3. Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf., *Krisedagbog* s. 30.

DEN NORDSLESVIGSKE VÆLGERFORENING (s. 78–95)

1. Lund, *Sjy. Hist.* s. 83.
2. *Ibid.*, f. eks. s. 92. Se også Mackeprang, *Nordslesvig*, bl. a. s. 54 f, s. 125, s. 134 og s. 136.
3. Lund, *Festskrift* s. 306–17.
4. Fink, *Rids* s. 187 f.
5. Hanssen, *Tilbageblik* I s. 180–84 og s. 190.
6. Skrumsagers arkiv, Hanssen d. 21. febr. 1888. Den anden nordslesvigske landdagsmand, gdr. A. D. Hørlück var protesttilhænger og havde derfor ikke indtaget sit sæde i Landdagen. Hanssen, *Tilbageblik* I s. 189 f.
7. Skrumsagers arkiv, Gustav Johannsen d. 13. marts 1888.
8. Hanssen, *Tilbageblik* I s. 252 f.
9. Hans Lunds arkiv, P. Skau til J. N. H. Skrumsager d. 26. april 1888. Hanssens arkiv, gdr. Ph. Møller, Jægerup d. 23. maj 1888 og *To Ungdomsvener* s. 43, Hanssen d. 26. maj 1888.
10. Lund, *Festskrift* s. 317 og Hanssen, *Tilbageblik* II s. 18.
11. Skrumsagers arkiv, Gustav Johannsen d. 19. juni og d. 3. juli 1888.
12. Referatet af dette møde er i bestyrelsens og tilsynsrådets forhandlingsprotokol en omtrent ordret gengivelse af det her citerede. H. P. Hanssens beretning om mødet udbygger ikke protokollernes referater, se Hanssen, *Tilbageblik* II s. 18 f.
13. Svensson, Jessen II s. 79 ff.
14. *Ibid.* I s. 253 f.
15. P. Skau, *Minder* s. 188 f.
16. Skrumsagers arkiv, Hanssen d. 2. juli 1888.
17. Hanssen, *Tilbageblik* II s. 19.

18. Vf. A., Sager vedr. foreningens oprettelse, F. C. Hansen, Løjtetoft d. 13. juli 1888 (Hansen vidste dog, at man ville oprette en vælgerforening i Vojens, se *ibid.*). Jvf. *ibid.* breve fra urmager Rosenbom, Løgumkloster d. 12. juli 1888, fra gdr. G. Budach, Hornskov d. 12. juli 1888 og fra godsejer H. A. Knudsen, Visby d. 14. juli 1888.
19. Der er også mindre uklarheder. F. eks. vides det ikke, hvorledes landdagsmand A. D. Hørluck, der var en af edsnægternes førere på dette tidspunkt, stillede sig til sagen. Ifølge Hanssen, *Tilbageblik II* s. 18 anbefalede Hørluck foreningens oprettelse, mens han efter Jessens mening frarådede (Svensson, *Jessen II* s. 80).
20. Svensson, *Jessen II* s. 77 f.
21. Hanssen, *Tilbageblik II* s. 80.
22. *Ibid.*, I s. 190.
23. Det vigtigste kildegrundlag for dette afsnit er Vælgerforeningens arkiv, Forhandlingsprotokol for generalforsamlinger 1888–1914. Der vil herefter kun blive henvist til denne forhandlingsprotokol i de tilfælde, hvor det ikke klart fremgår, at oplysningerne stammer herfra.
24. Hanssen, *Tilbageblik I* s. 253.
25. Forslaget til lovene er ikke set. Det vides derfor ikke bestemt, hvilke ændringer det undergik, før det blev vedtaget.
26. Svensson, *Jessen II* s. 77. Stemmetallene ses i Nik. Andersen, *Sjy. Årb. 1912* s. 183 f.
27. Skrumsagers arkiv, Gustav Johannsen d. 3. juli 1888, og Hanssen, *Tilbageblik II* s. 18 f.
28. Skrumsagers arkiv, Gustav Johannsen d. 13. marts 1888, og Hanssen, *Tilbageblik I* s. 253.
29. Vf. A., *Forhandlingsprot. for bestyr. d. 31. juli 1888 og sst., Sager vedr. foreningens oprettelse*, F. C. Hansen d. 13. juli 1888.
30. Jessen, *Håndbog 1900–1918* s. 123.
31. Svensson, *Jessen II* s. 80.
32. Vf. A., *Forhandlingsprot. for bestyr. d. 14. juni 1889*. Jvf. Svensson, *Jessen I* s. 254.
33. De følgende udregninger er foretaget på grundlag af Nik. Andersen, *Sjy. Årb. 1912* s. 173–207.
34. Se herom Hanssen, *Køllerpolitikken* s. 84–131.
35. Det skete i 1889, jvf. Hanssen, *Tilbageblik II* s. 84 ff.
36. Hanssen, *Køllerpolitikken* s. 119 f.
37. *Ibid.* s. 120 f.
38. Vf. A., *Forhandlingsprot. for bestyr. d. 15. sept. 1896*.
39. I lovene af 1900 er den nærmere geografiske fordeling ikke specificeret. Tilsyneladende tog man dog også efter 1900 hensyn til den i 1889 fastlagte mandatfordeling mellem de fem kredse.
40. Hanssens arkiv, Nis Nissen, Nordborg d. 2. febr. 1901.
41. Hanssen, *Køllerpolitikken* s. 124 f.
42. Vf. A., *Forhandlingsprot. for bestyr. d. 23. maj 1907*.
43. Efter bestyrelsens forslag skulle tilsynsrådet bestå af 23 medlemmer. Det fremgår ikke af dens forhandlingsprotokol for d. 23. maj 1907, hvorledes den geografiske fordeling af disse medlemmer var tænkt, og det vides derfor ikke, hvilke kredse der fik en større repræsentation ved, at tilsynsrådet i de endelige bestemmelser udvidedes med to medlemmer.

44. Flensborg Avis d. 14. maj 1907. Set i Vf. A., Sager vedr. love og vedtægter.
45. Høyberg, Gennem 80 år s. 120 og Hanssen, Køllerpolitikken s. 129. Se også Lund, Sjy. Hist. s. 236.
46. Vf. A., Forhandlingsprot. for generalfors. d. 9. juni 1907. Larsen, Peter Grau s. 97 daterer fejlagtigt formandsvalget til d. 9. juni 1908.
47. Jessen, Håndbog 1900–1918 s. 129.
48. Vf. A., Forhandlingsprot. for generalfors. 1909 og 1913.
49. Vf. A., Forhandlingsprot. for bestyr. d. 22. okt. 1910.
50. Vf. A., Forhandlingsprot. for generalfors. d. 10. juli 1888.
51. Vedr. stemmeafgivningen ved landdagsvalgene i 1870'erne og 80'erne, se Nik. Andersen, Sjy. Årb. 1912 s. 185.
52. Martin Simonsen, Sjy. Centralfor. Festskr. s. 155.
53. Hanssen, Tilbageblik I s. 189 f.
54. Lund, Festskrift s. 305–16.
55. Hanssen, Tilbageblik II s. 19. Artiklen er dateret ved hjælp af Dahl, Festskrift s. 454.
56. Vf. A., Forhandlingsprot. for bestyr. d. 9. og d. 19. nov. 1907.
57. Lund, Sjy. Hist. s. 171.
58. Ibid. s. 184 f. Jvf. Vf. A., Forhandlingsprot. for bestyr. 1888–1891.
59. Vf. A., Forhandlingsprot. for bestyr. 1888–1900.
60. Ibid. d. 13. maj 1893.
61. Lebeck, Sønderjylland II s. 135.
62. Hanssen, Tilbageblik II s. 86. Jvf. Iversen, Sjy. Årb. 1970 s. 87.
63. Hanssen, Tilbageblik II s. 250 f. Der ses intet referat af det omtalte bestyrelsesmøde i forhandlingsprotokollen.
64. Dahl, Festskrift s. 457–72.
65. F. eks. Hanssen, Tilbageblik II s. 103–06.
66. Vf. A., Forhandlingsprot. for bestyr. d. 28. jan. 1896, d. 29. okt. 1901 og d. 7. april 1903. Hanssen fejdaterer opstillingsmødet i 1896 i Tilbageblik II s. 182. Det foregik samme dag, som Hans Lassen blev begravet, og ikke dagen efter, jvf. forhandlingsprotokollen og To Ungdomsvenner s. 186, Hanssen d. 28. jan. 1896.
67. Vf. A., Forhandlingsprot. for bestyr. d. 14. maj 1899. Om Groth-sagen se Svensson, Jessen III s. 130–35. H. P. Hanssen omtaler ikke denne sag i sine erindringer. (Hjemstavnsdigteren Claus Groth stammede fra Ditmarsken og digtede på »holstener-plat«).
68. Vf. A., Forhandlingsprot. for generalfors. 1902. Jvf. Jessen, Håndbog 1900–1918 s. 148 f.
69. Vf. A., Forhandlingsprot. for bestyr. d. 9. nov. 1907.
70. Ibid. d. 1. aug. 1908 og Hanssen, Tilbageblik III s. 236 ff.
71. Ibid. d. 6. okt. 1909 og Hanssen, Tilbageblik III s. 280–85.
72. Jessen, Håndbog 1900–1918 s. 149.
73. Skrumsagers arkiv, Hanssen d. 8. juli 1908 og Jessen, Håndbog 1900–1918 s. 146.
74. Om Hanssens virksomhed jvf. note 65.
75. F. eks. Vf. A., Forhandlingsprot. for bestyr. d. 8. maj 1898, d. 15. sept. 1906 og d. 8. okt. 1907.
76. I alle de benyttede privatarkiver ses mange opfordringer om at afholde foredrag i forskellige foreninger.

POLITISKE STRIDSSPØRGSMÅL I NORDSLESVIG 1906–10 (s. 96–150)

1. Friis, Sjø. Årb. 1907 s. 182 og Hanssen, Tilbageblik III s. 116 f. Larsen, Peter Grau s. 69 angiver fejlagtigt, at konventionen blev offentliggjort d. 11. jan. 1907.
2. Jessen, Håndbog 1900–1918 s. 126 f.
3. For den udenrigspolitiske sammenhæng henvises til Fink, Spillet om dansk neutralitet.
4. Friis, Bogen om H. P. Hanssen s. 113.
5. Hanssen, Tilbageblik III s. 69 f.
6. Ibid. s. 68.
7. Fink, Spillet om dansk neutralitet s. 60.
8. Hanssens arkiv, Jens Jessen til red. Moldt d. 5. febr. 1906.
9. Christiansens arkiv, Dagbøger, 1906, afskrift af brev fra red. Jessen af 4. april 1906.
10. Svensson, Jessen III s. 252 f.
11. Vf. A., Forhandlingsprot. for bestyr. d. 11. april 1906. H. P. Hanssen sad på dette tidspunkt fængslet i Neumünster, se Hanssen, Tilbageblik II s. 315.
12. Hanssens arkiv, Julius Nielsen d. 17. april 1906.
13. Ibid., Jens Jessen til Nis Nissen, Nordborg d. 5. maj 1906.
14. Graus arkiv, Jens Jessen d. 2. maj 1906.
15. Hanssen, Tilbageblik II s. 265.
16. Svensson, Jessen III s. 255 f.
17. Hanssens arkiv, Julius Nielsen d. 17. april 1906.
18. Jessen, Mit livs egne III s. 297.
19. Jvf. note 17.
20. Jvf. note 13.
21. Hanssen, Tilbageblik III s. 88.
22. Ibid. s. 90–96, s. 104–09 og s. 115 ff.
23. Ibid. s. 90–96. Præambelen i Friis, Sjø. Årb. 1907 s. 177 f.
24. Hanssen, Tilbageblik III s. 123.
25. Jessen, Håndbog 1900–1918 s. 31.
26. Hanssen, Tilbageblik III s. 125 f.
27. Friis, Sjø. Årb. 1907 s. 177 f.
28. Ibid. s. 179 f. Om baggrunden for de nationalitetsløse optantbørn se Jessen, Håndbog 1900–1918 s. 3–22.
29. Fink, Spillet om dansk neutralitet s. 66 f.
30. Jessen, Håndbog 1900–1918 s. 30.
31. Vf. A., Forhandlingsprot. for bestyr. d. 28. juli 1906.
32. Hanssen, Tilbageblik III s. 18 ff. Se også Nis Nissens arkiv, Hanssen d. 9. febr. 1906 og Hejmdal d. 2. aug. 1906.
33. Nis Nissens arkiv, Hanssen d. 28. jan. 1906.
34. Hanssen, Tilbageblik III s. 21 f.
35. Christiansens arkiv, Dagbøger d. 11. maj 1906. Jvf. Graus arkiv, Ernst Christiansen d. 27. juli 1906 og Skrumsagers arkiv, Hanssen d. 12. aug. 1906.
36. F. eks. Flensborg Avis d. 2. og d. 5. aug. 1906.
37. Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf., Krsedagbog s. 3.
38. Friis, Bogen om H. P. Hanssen s. 105 og s. 112 f.
39. Vf. A., Forhandlingsprot. for bestyr. d. 19. aug. 1906.
40. Hanssens arkiv, J. N. H. Skrumsager d. 11. aug. 1906 og Skrumsagers arkiv, Hanssen d. 12. aug. 1906.

41. Skrumsagers arkiv, Nis Nissen d. 10. aug. 1906, Jacobsens arkiv, Lorens Poulsen, Flensborg, d. 22. aug. 1906 og Vf. A., Forhandlingsprot. for bestyr. d. 19. aug. 1906. Skrumsager, Jul. Nielsen, Nis Nissen og H. P. Hanssen havde ved et møde d. 18. aug. tilrettelagt, hvilken taktik der skulle bruges for at få Høybergs og Jacobsens forslag afvist. Nis Nissens arkiv, Hanssen d. 12. aug. og Skrumsagers arkiv, Hanssen d. 12. aug. 1906.
42. Hanssen, Tilbageblik III s. 22 f. Jvf. Nis Nissens arkiv, Hanssen d. 8. aug. 1906.
43. Hanssens arkiv, J. N. H. Skrumsager d. 16. aug. 1906.
44. Jacobsens arkiv, Lorens Poulsen d. 22. aug. 1906.
45. Fr. Høyberg var på dette tidspunkt ikke selv medlem af tilsynsrådet.
46. Hanssens arkiv, Fr. Høyberg d. 27. aug. 1906. Hanssen skriver i Tilbageblik III s. 24, at han modtog brevet dagen efter mødet i Vælgerforeningen!
47. Hanssens arkiv, Hanssen til Fr. Høyberg d. 31. aug. 1906 (kopi).
48. Red. Christiansen var i foråret 1906 blevet udpeget som Moldts efterfølger, men efter Jessens død bad han sig fritaget fra kontrakten. Graus arkiv, Christiansen d. 23. juli 1906.
49. Svenssons arkiv, P. Grau d. 7. aug. 1906. Se også Larsen, Peter Grau s. 61.
50. Hanssens arkiv, P. Grau, f. eks. d. 6. okt. 1894, d. 3. dec. 1900 og d. 6. nov. 1901.
51. Larsen, Peter Grau s. 43.
52. Hanssen, Tilbageblik III s. 28 f.
53. Hanssens arkiv, P. Grau d. 17. juli 1907.
54. Ibid. d. 17. juli og d. 6. sept. 1907.
55. Graus arkiv, Hanssen d. 8. sept. 1907.
56. Skrumsagers arkiv, Nis Nissen, Nordborg d. 27. marts 1903.
57. Japsen, De nordslesvigske sparekassers historie s. 217 f.
58. Graus arkiv, Hanssen d. 8. sept. 1907. Om skorstensfejerskandalen se Larsen, Peter Grau s. 44-50.
59. Hanssens arkiv, P. Grau maj 1899, d. 3. dec. 1900 og d. 15. nov. 1903.
60. Ibid., Nis Nissen, Nordborg d. 11. dec. 1887 og To Ungdomsvenner s. 9, Hanssen d. 20. april 1888.
61. Thorsen, Delt efter anskuelser s. 14.
62. Hanssens arkiv, P. Grau d. 29. juli 1906.
63. Graus arkiv, Hanssen d. 12. aug. 1906. Dette brev er fejldateret til d. 12. okt. i Larsen, Peter Grau s. 62.
64. Ibid. Hanssen nævner kun Jessens forhandlinger, der jo var blevet offentliggjorte, mens hans egne stadig var hemmelige.
65. Ibid. Se også To Ungdomsvenner s. 298, Hanssen d. 10. aug. 1906.
66. Hanssens arkiv, P. Grau d. 29. juli 1906. Se også hans breve af 22. og 24. dec. 1906 og d. 17. juli 1907.
67. Hanssen, Tilbageblik III s. 22.
68. Gdr. N. J. Hörluck, Rurup, meldte afbud p. g. a. sygdom, se Gotthardsen, Sjj. Årb. 1959 s. 158. Gdr. Nis Nissen, Viby, blev også opfordret til at deltage i henvendelsen, se Nis Nissen Vibys arkiv, A. Grau d. 14. aug. 1906 og sst. Hans Jensen til A. Grau d. 10. aug. 1906.
69. I Sjj. Årb. 1959 s. 158 skriver Gotthardsen, at fru Hanssen og M. Andresen var tilstede. H. P. Hanssen (Tilbageblik III s. 33) og H. Jensen (Svensson, Sjj. Årb. 1963 s. 154) skriver, at M. Andresen og Lebeck var tilstede. H.

- Jensens referat, der er affattet få dage efter mødet, må være den bedste kilde til dette spørgsmål.
70. Gotthardsen, Sjy. Årb. 1959 s. 158 ff.
 71. Svensson, Sjy. Årb. 1963 s. 153-56.
 72. Nis Nissens arkiv, Hanssen d. 5. sept. 1906.
 73. Hanssens arkiv, N. J. Gotthardsen d. 3. sept. 1906.
 74. Oprindeligt havde man dog tænkt at sende adressen til alle danske blade i Nordslesvig efter samtalen med H. P. Hanssen. Se Nis Nissen, Vibys arkiv, H. Jensen til A. Grau d. 10. aug. 1906. Hanssens tale i Tyrstrup, se Hanssen, Kampårene II s. 98. Redegørelsen til pressen, se Gotthardsen, Sjy. Årb. 1959 s. 163 f.
 75. Redegørelsen ses ikke at være trykt i Flensborg Avis okt.-dec. 1906.
 76. Gotthardsen, Sjy. Årb. 1959 s. 165-69.
 77. Hanssen, Tilbageblik III s. 22. Se også Hanssens arkiv, A. Svensson d. 18. nov. 1906, Gotthardsen, Sjy. Årb. 1959 s. 169 og Svensson, Sjy. Årb. 1963 s. 158 f.
 78. Hanssens arkiv, Gotthardsen d. 20. nov. 1906. I Gotthardsen, Sjy. Årb. 1959 s. 170 dateres brevet til d. 25. nov.
 79. Svensson, Jessen III s. 349 f. Se også Svensson, Kamp og Fest s. 57.
 80. Hanssens arkiv, P. Grau d. 6. nov. 1901.
 81. Graus arkiv, Ernst Christiansen d. 27. juli 1906.
 82. Hanssens arkiv, Korrespondancesager vedr. Vf.
 83. Nis Nissen, Vibys arkiv, Hans Jensen til A. Grau d. 10. aug. 1906.
 84. Graus arkiv, Ernst Christiansen d. 31. juli 1906.
 85. Christiansens arkiv, P. Grau d. 5. aug. 1906.
 86. Graus arkiv, Ernst Christiansen d. 7. aug. 1906.
 87. N. J. Gotthardsen var født i 1876, H. Lausten-Thomsen i 1878, H. Jepsen Christensen i 1880, A. Grau i 1883, H. Jensen i 1878, Fr. Høyberg i 1832 og Lydik Jacobsen i 1835.
 88. Hanssens arkiv, H. D. Kloppenborg-Skrumsager d. 18. sept. 1906. Se *ibid.*, P. Kaad, Vollerup d. 3. sept. 1906.
 89. Hanssen, Tilbageblik III s. 22 og s. 97 og Vf. A., Diverse sager, vedr. krisen 1910.
 90. Om H. A. Knudsens standpunkt se f. eks. To Ungdomsvenner s. 187, Hanssen d. 29. jan. 1896 og Christiansens arkiv, Villars Lunn, København d. 30. aug. 1906. Om Amorsens standpunkt f. eks. Svensson, Jessen II s. 86 f. og s. 275 og Christiansens arkiv, red. M. C. Mathiesen d. 19. sept. 1911.
 91. Hanssen, Tilbageblik III s. 63 f.
 92. *Ibid.* s. 97, samt Fink, Rids s. 197 og Lund, Sjy. Hist. s. 236.
 93. Hanssens arkiv, P. Grau d. 22. dec. 1906 og Mackeprang, Nordslesvig s. 264 f.
 94. Hanssen, Tilbageblik III, s. 97.
 95. Skrumsagers arkiv, Hansen d. 14. dec. 1906.
 96. Hvor der ikke er henvist til andet, bygger redegørelsen for mødets forløb på Vf. A., Forhandlingsprot. for bestyr. d. 22. dec. 1906.
 97. Christiansens arkiv, Hanssen d. 19. dec. 1906 og Nis Nissens arkiv, Ernst Christiansen d. 19. dec. 1906.
 98. Nis Nissens arkiv, Hanssen d. 19. dec. 1906.
 99. Hanssen, Tilbageblik III s. 100 anfører fejlagtigt, at M. Andresen, Åbenrå blev opstillet i 2. valgkreds.
 100. *Ibid.*

101. Nis Nissens arkiv, Hanssen d. 19. dec. 1906. Graus svar ses på samme brev. Jvf. Hanssens arkiv, P. Grau d. 22. dec. 1906.
102. Christiansens arkiv, P. Tønder, Birkelev d. 29. dec. 1906.
103. Hanssens arkiv, F. C. Hansen, Løjtertoft d. 27. jan. 1907.
104. Hanssen, Tilbageblik III s. 102 ff. Jvf. Nis Nissens arkiv, Hanssen d. 31. dec. 1906.
105. Svensson, Kamp og fest s. 61 f.
106. Hanssen, Tilbageblik III s. 101 f og Svensson, Jessen III s. 353.
107. Hanssens arkiv, P. Grau d. 22. dec. 1906. (Do ut des: egtl. at give for at du skal give, d. v. s. at give noget for noget).
108. Ibid., Kloppenborg-Skrumsager d. 21. dec. 1906. Se også sst., Nis Nissen d. 24. dec. 1906 og d. 7. jan. 1907, og Julius Nielsen d. 20. dec. 1906 og d. 2. jan. 1907. Disse breve udtrykker sympati med Hanssens politik. For udtalelser på linje med Graus, se f. eks. Christiansens arkiv, F. C. Hansen, Løjtertoft, d. 30. jan. 1907, Andreas Grau d. 1. jan. 1907 og R. P. Rossen d. 26. dec. 1906.
109. Hanssen, Tilbageblik III s. 100.
110. Jessen, Mit livs egne III s. 341 angiver fejlagtigt, at der afholdtes valgmode i Rødding d. 6. januar 1907. Det var 8. jan., se Hanssen, Tilbageblik III s. 114. I Hanssen, Kampårene II s. 105–13 findes talen trykt.
111. Hanssen, Tilbageblik III s. 114 f og s. 117 f.
112. Lund, Sjy. Hist. s. 238. Jvf. Graus arkiv, Hanssen d. 5. sept. 1907.
113. Det havde gennem flere år været diskuteret, hvem der skulle være Reimers efterfølger, og allerede i 1903 var Skrumsager og Grau spidskandidater. Graus arkiv, O. Th. Krarup d. 7. og d. 28. dec. 1903.
114. Lund, Sjy. Hist. s. 238.
115. Hanssen, Tilbageblik III s. 137 f og Graus arkiv, Hanssen d. 5. sept. 1907.
116. Nis Nissens arkiv, Hanssen d. 8. maj 1907 og Kloppenborg-Skrumsagers arkiv, Hanssen d. 7. maj 1907.
117. Mackeprang, Nordslesvig s. 211–13.
118. Se også Hanssen, Tilbageblik III s. 127 f og s. 133 og Hanssens arkiv, Julius Nielsen d. 20. og d. 23. april 1907.
119. Fink, Spillet om dansk neutralitet s. 287–91.
120. Hanssen, Tilbageblik III s. 134 og s. 183.
121. Hanssen, Kampårene II s. 188. Jvf. Skrumsagers arkiv, Hanssen d. 30. aug. 1907.
122. Hanssen, Tilbageblik III s. 136.
123. Christiansens arkiv, Friis d. 14. marts 1907.
124. Hverken Aage Friis eller H. P. Hanssen var bekendt med de forhandlinger, som departementschef C. F. Lütken på daværende tidspunkt førte med den tyske generalstabschef Moltke. Se Hanssen, Tilbageblik III s. 122 og Friis, Bogen om H. P. Hanssen s. 111.
125. Christiansens arkiv, Friis d. 12. april 1907.
126. Ibid., Villars Lunn d. 25. jan. og d. 24. febr. 1907. Jvf. Graus arkiv, O. Th. Krarup d. 19. febr. 1907.
127. Hanssen, Tilbageblik III s. 123–26.
128. Christiansens arkiv, Villars Lunn d. 7. og d. 24. febr. 1907 og sst. H. L. Møller d. 31. jan. 1907.
129. Fink, Rids s. 197.
130. Hanssen, Tilbageblik III s. 165.

131. Nis Nissens arkiv, Hanssen d. 8. maj 1907.
132. F. eks. Hanssens arkiv, F. C. Hansen d. 27. jan. 1907 og sst. P. Grau d. 11. sept. 1907. Christiansens arkiv, advokat Johs. Andersen, Haderslev, d. 1. febr. 1907.
133. Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf., referat af bestyrelses- og tilsynsrådsmøde d. 8. okt. 1907.
134. Graus arkiv, O. Th. Krarup d. 29. marts 1907. Jvf. Hanssens arkiv, P. Grau d. 11. sept. 1907, »aften«.
135. Graus arkiv, Hanssen d. 5. sept. 1907.
136. Hanssen, Tilbageblik III s. 132 f og s. 140 f.
137. Vf. A., Forhandlingsprot. for bestyr. d. 10. aug. 1907.
138. Hanssens arkiv, P. Grau d. 17. aug. 1907.
139. Jvf. note 124.
140. Jvf. note 119 og Hanssen, Tilbageblik III s. 69 f.
141. Nis Nissens arkiv, Hanssen d. 24. juni 1907.
142. Graus arkiv, Hanssen d. 5. sept. 1907.
143. Hanssens arkiv, P. Grau d. 16. sept. 1907.
144. F. eks. Thade Petersen, Sjy. Årb. 1908 s. 86. Hanssens arkiv, gdr. Th. Thomsen, Toghale, d. 3. marts 1907 og Christiansens arkiv, P. Tønder d. 29. dec. 1906.
145. Hanssens arkiv, Th. Thomsen d. 3. marts 1907 og Christiansens arkiv, Fr. Høyberg d. 7. marts 1907. Red. Jessens svoger R. P. Rossen var direktør for Tønder Landmandsbank, i hvis tilsynsråd bl. a. Høyberg og Lydik Jacobsen sad, se Høyberg, Gennem 80 år s. 118.
146. Hanssens arkiv, Th. Thomsen d. 3. marts 1907.
147. Høyberg, Gennem 80 år s. 120. Jvf. Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf., referat af Tinglev-møde d. 7. nov. 1907.
148. Christiansens arkiv, Dagbøger, d. 14. april 1907 og sst. brev fra P. Grau d. 17. april 1907.
149. Vf. A., Sager vedr. . . . tilsynsråd og tilsynsrådsvalg.
150. Hanssen vidste f. eks. at P. Skau, Bukshave, og Falle Lildholdt, Løjt kirkeby, havde nægtet at underskrive forslaget. Nis Nissens arkiv, Hanssen d. 8. maj 1907. Jvf. Hanssens arkiv, Julius Nielsen d. 23. april 1907 og Christiansens arkiv, P. Grau d. 14. maj 1907.
151. Nis Nissens arkiv, Hanssen d. 8. maj 1907.
152. Det avisstof, der i det følgende er anvendt, er fundet i Vf. A., Sager vedr. . . . love og vedtægter.
153. Hanssen, Tilbageblik III s. 22 og Svensson, Jessen III s. 342. Se også Vf. A., Diverse sager, sager vedr. krisen 1910.
154. Flensborg Avis d. 1. nov. 1910 og Christiansens arkiv, N. J. Hørlück d. 20. okt. 1912.
155. Christensen, Slesvig delt s. 21, Iversen, Sjy. Årb. 1970 s. 105 og Jacobsens arkiv, Lorens Poulsen d. 22. aug. 1906.
156. Jvf. note 150.
157. Åbenrå Avis (en aflægger af Fl. A.) d. 1. juni 1907.
158. Ibid. og Flensborg Avis d. 2. og d. 4. juni 1907.
159. Nis Nissens arkiv, Hanssen d. 6. juni 1907.
160. Thade Petersen, Sjy. Årb. 1908 s. 92. De vedtagne love indeholdt ingen bestemmelse om forholdstalsvalg måde.

161. Af H. P. Hanssens omtale af Vælgerforeningen i Køllerpolitikken s. 129 fremgår det, at han i det mindste var ret tilfreds med den bestående ordning.
162. F. eks. Zachariassens arkiv, Hanssen d. 20. aug. 1907, Hanssens arkiv, Th. Thomsen d. 3. sept. 1907 og sst. Nis Nissen d. 11. og d. 19. sept. 1907. Christiansens arkiv, P. Grau d. 18. sept. 1907 og Vf. A., Sager vedr. ... tilsynsråd og tilsynsrådvalg.
163. F. eks. Hanssen, Tilbageblik III s. 153 og Skrumsagers arkiv, Hanssen d. 28. aug. 1907.
164. Hanssen, Tilbageblik III s. 156 og Skrumsagers arkiv, Hanssen d. 11. sept. 1907.
165. Om angrebene på H. P. Hanssen se Hanssen, Tilbageblik III s. 148 og Hanssens arkiv, korrespondance med hjuler H. J. Jefsen, Gjesing, sept. 1907. Om »Schack-sagen« se Hanssen, Tilbageblik III s. 148 f. Svenssons arkiv, C. G. Schack d. 21. aug. 1907, Hanssens arkiv, H. J. Jefsen til Schack d. 29. aug. 1907, Jacobsens arkiv, O. D. Schack d. 22. aug. 1907 og Christiansens arkiv, P. Grau d. 1. sept. 1907.
166. Hanssen, Køllerpolitikken s. 58 ff.
167. Hanssen, Tilbageblik III s. 137.
168. Svenssons arkiv, mejeribestyrer H. Jensen d. 9. sept. 1907 og Svensson, Kamp og fest s. 83-88. H. P. Hanssen benægter i Tilbageblik III s. 149, at der fandt et møde sted i Vamdrup eller andetsteds, men Svenssons argumentation i Kamp og fest synes overbevisende.
169. Svensson, Kamp og fest s. 66 f, Graus arkiv, Svensson d. 3. sept. 1907 og H. Jensens arkiv, Svensson d. 5. sept. 1907.
170. Svensson, Kamp og fest s. 66 f.
171. Svenssons arkiv, H. Jensen d. 9. sept. 1907.
172. Svensson, Kamp og fest s. 68 og Hanssen, Tilbageblik III s. 146-49.
173. Svenssons arkiv, P. Grau d. 8. sept. 1907 og F. C. Hansen d. 8. sept. 1907. Hanssens arkiv, P. Kaad d. 15. sept., F. C. Hansen d. 7. og d. 8. sept. og P. Grau d. 11. sept. 1907.
174. Skrumsagers arkiv, Hanssen i sept. 1907 (ikke nærmere dateret).
175. P. Grau og L. Christensen var H. P. Hanssens modstandere, Nis Chr. Nissen og Nis Callesen hans tilhængere.
176. Hanssens arkiv, P. Skau d. 20. sept. 1907.
177. Svensson, Kamp og fest s. 76.
178. F. C. Hansen sendte sin suppleant gdr. Jacob Jensen, Gøllinggård, med instruks om at støtte H. P. Hanssen. Hanssens arkiv, F. C. Hansen d. 7. okt. 1907.
179. Christiansens arkiv, Christiansen til Grau d. 1. okt. og Grau tilbage d. 2. okt. 1907 (skrevet på samme brev) og Hanssens arkiv, P. Grau til F. C. Hansen d. 4. okt. 1907.
180. Vf. A., Diverse sager, forskelligt.
181. Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf, referat af møde d. 8. okt. 1907. I bestyrelsens forhandlingsprotokol er hverken Svenssons eller Finnemanns indlæg omtalt.
182. Vf. A., Forhandlingsprot. for bestyr. d. 8. okt. 1907.
183. Lebecks arkiv, Bevægede møder i Vf.
184. Svenssons arkiv, P. Grau d. 8. sept. 1907 og ibid. F. C. Hansen d. 7. sept. 1907.
185. Hanssen, Tilbageblik III s. 161.
186. Jvf. note 164. Hanssen skriver her, at denne beslutning blev truffet allerede

- i foråret. Dette »forår« må falde efter årsmødet d. 9. juni, hvor det bestemtes, at der skulle vælges et helt nyt tilsynsråd.
187. Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf., referat af møde d. 8. okt. 1907.
 188. En del af Hanssens tale ses i Tilbageblik III s. 163–73. Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf. giver et referat af Hanssens tale (nedskrevet d. 10. okt. 1907) og i Vf. A., Forhandlingsprot. for bestyr. er visse hovedpunkter af talen gengivet. De to mest udførlige referater, Hanssens og Christiansens, afviger stærkt fra hinanden. Hanssen har især gengivet sin redegørelse for den dansk-tyske problematik, mens Christiansens referat er koncentreret om de specielt nordslesvigske problemer, d. v. s. rigsdagsmandens stilling overfor § 5 og spørgsmålet om red. Jessens og Gustav Johannsens indbyrdes forhold.
 189. Originalen ses i Hanssens arkiv, Korrespondancesager vedr. Vf.
 190. Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf., referat af møde d. 8. okt. 1907.
 191. Hanssen, Tilbageblik III s. 172 f.
 192. Hverken Christiansens referat eller bestyrelsens forhandlingsprotokol omtaler Hanssens to sidste krav.
 193. Jvf. note 191.
 194. Vf. A., Forhandlingsprot. for bestyr. d. 8. okt. 1907.
 195. Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf., referat af møde d. 8. okt. 1907. Da Christiansen på dette møde optrådte som stedfortræder for Lorens Poulsen, Flensborg, havde han stemmeret.
 196. Graus arkiv, Christiansen d. 26. og 30. okt. 1906. Christiansens arkiv, P. Grau d. 27. okt. og d. 18. nov. 1906 og Larsen, Peter Grau s. 98.
 197. Hanssens arkiv, P. Grau d. 11. sept. 1907, jvf. sst. Graus brev d. 6. sept. 1907.
 198. Christiansens arkiv, P. Grau d. 9. okt. 1907.
 199. Ibid., L. Christensen d. 11. okt. 1907.
 200. Ibid., Dr. Petersen d. 5. nov. 1907
 201. Hanssens arkiv, Julius Nielsen d. 11. okt. 1907.
 202. Hanssen, Tilbageblik III s. 188 f.
 203. Hanssens arkiv, Korrespondancesager vedr. Vf.
 204. Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf., referat af møde i Tinglev d. 7. nov. 1907. P. Grau skrev d. 5. nov. til Christiansen, at han ikke kunne komme til Tinglev, men »min støtte og hjælp må I sikkert regne med«. Dr. Petersens afbud ses i Christiansens arkiv, Dr. Petersen d. 3. og d. 5. nov. 1907. Martin Simonsens afbud er ikke set.
 205. Om Martin Simonsens standpunkt, se Christiansens arkiv, L. Christensen d. 11. okt. 1907. I Hanssens arkiv, breve fra J. N. H. Skrumsager findes en (efter skriften at dømme af Nis Nissen affattet) oversigt over tilsynsrådets medlemmer og deres stilling overfor H. P. Hanssen i nov. 1910. Her nævnes Simonsen og P. Kaad som Hanssen-tilhængere. Om Kaads stilling jvf. iøvrigt hans breve i Hanssens arkiv, samt Christiansens arkiv, A. Svensson d. 2. nov. 1907 og sst., Sager vedr. Vf., referat af møde d. 9. nov. 1907. Der er ikke set sikre udsagn om Hans Hanssens stilling. Han udtrådte af tilsynsrådet i 1909 og er derfor ikke med i ovennævnte 1910-oversigt. Men han ses ikke på noget tidspunkt at have optrådt sammen med »oppositionen«.
 206. Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf., referat af møde i Tinglev d. 7. nov. 1907.
 207. F. eks. Hanssen, Kampårene II s. 164 og s. 191 f og Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf., referat af møde d. 9. nov. 1907.
 208. Jvf. note 206.
 209. F. eks. Nis Nissens arkiv, Hanssen d. 12. aug. 1906 og d. 7. nov. 1907 og sst.,

- Skrumsager d. 6. sept. 1907. Skrumsagers arkiv, Hanssen d. 12. aug. 1906 og d. 3. juli 1907 og sst., Nis Nissen d. 13. sept. 1907 og d. 23. nov. 1910.
210. F. eks. Christiansens arkiv, L. Christensen d. 26. og d. 27. juli 1908 og d. 11. okt. 1910. Ibid., P. Tønder d. 11. nov. 1907 og P. Fuglsang d. 28. okt. 1910.
211. Vf. A., Forhandlingsprot. for bestyr. d. 8. okt. 1907.
212. Hele forslaget ses i Vf. A., Sager vedr. ... love og vedtægter.
213. Vf. A., Forhandlingsprot. for bestyr. d. 9. nov. 1907 og Christiansens arkiv, Sager vedr Vf., referat af møde d. 9. nov. 1907. Da H. P. Hanssen ikke omtaler forhandlingerne i sine erindringer, og da referatet i Vf.s forhandlingsprotokol er meget sparsomt, er Christiansen hovedkilde for den følgende redegørelse. Denne må derfor betragtes med de forbehold, en ensidig kilde kræver.
214. Christiansen skriver, at det »gamle« udvalg var nedsat efter »vor afrejse« d. 8. okt. Det vides ikke, hvem og hvor mange »vor« omfatter. De selvskrevne medlemmer, bestyrelsen og de parlamentariske repræsentanter, samt to af de valgte var alle H. P. Hanssen-tilhængere. Kun de tre andre valgte medlemmer (P. Grau, P. Fuglsang og Dr. Petersen) var protesttilhængere.
215. Alle det »gamle« udvalgs medlemmer stemte imod. Pressens repræsentanter havde ikke stemmeret, d. v. s. at Ernst Christiansen og A. Svensson ikke kunne stemme. De syv ja-stemmer stammer derfor muligvis fra Tinglevmødets deltagere. Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf., referat af møde d. 9. nov. 1907.
216. Lund, Sjø. Hist. s. 153 f og s. 159 f.
217. Christiansens arkiv, P. Grau d. 5. nov. 1907.
218. Christiansen nævner naturligvis disse tre ved navn, fordi han havde regnet dem for mulige »oppositionsfolk«. De var jo blandt dem, der var blevet indbudt til Tinglevmødet (Zachariassen var stedfortræder for Hans Hansen, Nejs).
219. I selve det valgte tilsynsråd var stillingen 12 mod 12. Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf., referat af møde d. 9. nov. 1907.
220. Vf. A., Forhandlingsprot. for bestyr. d. 9. nov. 1907. I Christiansens referat er »denne paragraf« erstattet med »censurparagraffen«.
221. Hovedkilden til behandlingen af dette møde er ligeledes Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf., referat af møde d. 19. nov. 1907.
222. Christiansens arkiv, Dr. Petersen d. 5. nov. 1907.
223. Også fra disse møder d. 23. og d. 24. marts 1908 ses der optegnelser i Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf. De er tilsyneladende nedskrevet under handlingerne (og ikke renskrevet som de tidligere referater). De er ret ulæselige og meget kortfattede, hvorfor forhandlingerne kun kan gengives i hovedtræk. Christiansen optegnelser fra d. 24. marts bekræftes af et referat fra denne dags forhandling i Lebecks arkiv, Bevægede møder i Vf.
224. Skrumsagers arkiv, Hanssen d. 10. og d. 11. marts 1908.
225. Vf. A., Forhandlingsprot. for bestyr. 23. og d. 24. marts 1908.
226. F. eks. Graus arkiv, Hanssen d. 5. og d. 8. sept. 1907 og Nis Nissens arkiv, Hanssen d. 17. marts 1908.
227. Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf., optegnelser d. 23. marts 1908.
228. Hanssens arkiv, Nis Nissen d. 16. marts 1908.
229. Jvf. note 227.
230. Vf. A., Forhandlingsprot. for bestyr. d. 23. marts 1908 anfører, at denne beslutning blev enstemmig vedtaget. Det er derfor muligt, at Grau undlod at

- stemme og ikke stemte nej, som Christiansen siger. Forhandlingsprotokollen refererer iøvrigt kun denne vedtagelse fra mødet d. 23.
231. Vf. A., Forhandlingsprot. for bestyr. d. 24. marts 1908. Brevet ses i Skrumsagers arkiv.
 232. Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf., referat af møde d. 24. marts 1908. Julius Nielsen havde dog ikke været helt fast besluttet på ikke at genopstille, se Skrumsagers arkiv, Hanssen d. 11. marts 1908.
 233. Hanssen, Tilbageblik III s. 228.
 234. Hanssens arkiv, Nis Nissen d. 16. marts 1908.
 235. Jvf. note 232.
 236. P. Skau var aktionær i aktieselskabet Dannevirke-Modersmålet, og Chr. Finnemann var formand for dets tilsynsråd, se Bladet Dannevirke s. 364 f og Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf., referat af møde d. 24. marts 1908.
 237. I 1908 havde Vf. 4.024 medlemmer, mens der ved rigsdagsvalget i 1907 blev afgivet 14.755 stemmer på dansksindede kandidater, se Thade Petersen, Sjø. Årb. 1908 s. 306 og Nik. Andersen, Sjø. Årb. 1912 s. 185.
 238. Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf., referat af møde d. 24. marts 1908. S. Bennetzens kandidatur ses ikke at være blevet drøftet overhovedet.
 239. Refslund Poulsen, Erindringer I s. 205.
 240. Larsen, Peter Grau s. 98 og s. 174.
 241. Hanssens arkiv, P. Grau d. 22. dec. 1906.
 242. Ibid., P. Grau d. 17. juli og d. 6. sept. 1907.
 243. Larsen, Peter Grau s. 68.
 244. Graus arkiv, O. Th. Krarup d. 9. april 1908.

KRISEN OMKRING H. P. HANSENS MANDATNEDLÆGGELSE 1910
(s. 150–175)

1. Vf. A., Forhandlingsprot. for bestyr. d. 22. okt. 1910.
2. Hanssen, Tilbageblik III s. 331 f.
3. Flensborg Avis d. 8. og d. 9. marts 1910. Der er ikke set noget referat af mødet i Røddinghus d. 6. marts.
4. Lund, Sjø. Hist. s. 242 f.
5. Hanssen, Tilbageblik III s. 318 ff.
6. Ibid. s. 298. Talen er trykt i sin helhed i Hanssen, Kampårene II s. 154–66.
7. Om Sprogforeningskrisen, se Hanssen, Tilbageblik III s. 298–302.
8. Ibid. s. 302.
9. Skrumsagers arkiv, Skrumsager til P. Grau d. 21. aug. 1910. Graus og Jepsen Christiansens svar (henholdsvis d. 1. sept. og d. 3. sept.) ses på samme brev Jvf. sst. P. Graus brev d. 8. sept. 1910. Samtalen kendes fra et referat, som Grau på Ernst Christiansens opfordring tilstillede denne. Christiansens arkiv, P. Grau d. 13. sept. 1910 og sst., Sager vedr. Vf., Krisedagbog s. 5 f.
10. Christiansens svar ses ikke i Graus arkiv. Det findes i afskrift i Christiansens arkiv, Dagbøger d. 15. sept. 1910 og uddrag i krisedagbogen s. 6 f.
11. Hanssens arkiv, P. Skau d. 28. dec. 1910 og Graus arkiv, Skrumsager d. 15. febr. 1911.
12. Hanssens arkiv, Skrumsager d. 11. okt. 1910. Se også sst. Skrumsager til P. Kaad d. 6. nov. 1910 og Graus arkiv, Skrumsager d. 18. nov. 1910.
13. Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf., Krisedagbog s. 8, og sst. breve fra L. Christensen d. 11. og d. 12. okt. 1910 og fra P. Tønder d. 16. okt. 1910.

14. Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf.
15. Ibid., P. Grau d. 18. okt. 1910.
16. Ibid., Sager vedr. Vf., Krisedagbog s. 9.
17. Dette møde er udførligt gengivet i Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf., Krisedagbog s. 9-16. I Hanssens arkiv, Korrespondancesager vedr. Vf. ses et udateret notat med navnene på de fleste talere og stikord fra deres indlæg. Da disse to kilder synes at stemme udmærket overens, kan man formode, at Christiansens referat bygger på samtidige optegnelser.
18. Hanssen, Tilbageblik III s. 332 f.
19. Hanssen, Tilbageblik III s. 334 f. Holger Petersen var en stor, stærkt nationalt følende filantrop og bl. a. i inderkredsen i Foreningen af 5. okt. 1898. Høffding var formand for Studentersamfundets sønderjyske forening »4 S«. Niels Hjørt var i bestyrelsen for både »4 S« og Foreningen af 5. oktober 1898, og Sophus Nellemann var formand for Studenterforeningens sønderjyske fraktion »To Løver«. Se bl. a. Dahl og Linvald, Sønderjylland II s. 184-190.
20. Hanssens arkiv, Korrespondancesager vedr. Vf. Den her refererede indberetning, som Hanssen gengiver næsten ordret i Tilbageblik III s. 335, er udateret og usigneret, men må være Friis' indberetning om mødet til udenrigsministeriet. Hanssen skriver sst., at Friis fulgte ham til Korsør for senere at kunne informere regeringen om hans standpunkt.
21. Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf., Krisedagbog s. 16.
22. Hanssen, Tilbageblik III s. 336, jvf. ibid. s. 111 f. Hele Sønderborg-talen er trykt i Hanssen, Kampårene II s. 184-93.
23. Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf., Flensborg Avis d. 1. nov. 1910.
24. Ibid. Christiansen skriver i Krisedagbog s. 17, at han var meget skuffet over rigsdagsmandens tale. Han havde ventet, at når Hanssen nedlagde mandatet »for sagens skyld«, ville han også tale så moderat, at det ikke gav anledning til videre debat.
25. Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf. og sst., P. Grau d. 28. okt. 1910.
26. Ibid., Dagbøger, d. 3. nov. 1910 og Sager vedr. Vf., Krisedagbog s. 20. Jvf. sst., L. Christensen d. 25. okt. 1910.
27. Ibid., Sager vedr. Vf., Krisedagbog s. 20. Tilstede var foruden de tre indbydere dir. L. Christensen, Haderslev, gdr. Laust Ankersen, Haderslev (tidl. Gabøl), gdr. N. J. Hørluck, Rurup, fhv. lærer P. Jessen, Daler, gdr. H. Jepsen Christensen, Høgsbro, gdr. P. Tønder, Birkelev, red. A. Svensson, Sønderborg, grosserer L. Poulsen, Flensborg, red. Tycho Filskov, Møgeltønder, gdr. N. J. Gotthardsen, Nørmark, journalist Andr. Grau, Bro, advokat Chr. Ravn, Flensborg og rentier Fr. Høyberg, Visby. Se Christiansens arkiv, Dagbøger d. 3. nov. 1910.
28. Ibid., L. Christensen d. 25. okt. 1910 og P. Grau d. 28. okt. og d. 2. nov. 1910.
29. Ibid., Sager vedr. Vf., Krisedagbog s. 20.
30. Ibid.
31. Ibid., P. Grau d. 4. nov. og d. 9. nov. 1910 og sst. Dagbøger d. 5. og d. 7. nov. 1910. Se også Graus arkiv, O. Th. Krarup d. 6. nov. 1910.
32. Christiansens arkiv, Dagbøger d. 8. nov. 1910.
33. Ibid., R. P. Rossen d. 8. nov. 1910 og Chr. Ravn d. 10. nov. 1910. Sst. Dagbøger d. 7. nov. 1910.
34. Ibid., P. Grau d. 9. nov. 1910.
35. Ibid., Sager vedr. Vf., Krisedagbog s. 23 f. Se også sst., A. Svensson d. 12. nov. 1910.

36. Ibid., Dagbøger d. 13. nov. 1910.
37. Ibid., Dagbøger d. 15. nov. 1910.
38. Ibid., Sager vedr. Vf.
39. Ibid., O. D. Schack d. 17. nov. 1910.
40. Ibid., Dagbøger d. 17. nov. 1910.
41. Ibid., Sager vedr. Vf., dels Krisedagbog s. 28 og dels afkrydset liste over potentielle underskrivere.
42. Ibid., Sager vedr. Vf., Krisedagbog s. 28 og Lausten-Thomsens arkiv, P. Tønder d. 18. nov. 1910. Henvendelsen ses i Vf. A., Diverse sager, vedr. Krisen 1910. En af underskriverne, væver Th. Kaufmann, Bovrup, tilsluttede sig henvendelsen med det forbehold, at han ikke regnede sig som medlem af »den såkaldte opposition« og ikke havde deltaget i dens forhandlinger. Incl. Kaufmann underskrev 26 tilsynsrådsmedlemmer, samt et bestyrelsesmedlem (P. Grau). Altså ialt 27 personer. Hanssen skriver fejlagtigt i Tilbageblik III s. 345, at henvendelsen var underskrevet af 25 tilsynsrådsmedlemmer.
43. Om Christiansens forhandlinger med Ravn, se Christiansens arkiv, Dagbøger d. 5. og d. 7. nov. 1910.
44. Især stod Christiansen og Svensson skarpt overfor hinanden. Til grund for deres uenighed synes bl. a. at ligge konkurrencemæssige hensyn. Se Svenssons arkiv, E. Christiansen d. 11. og d. 14. nov. 1910 og Christiansens arkiv, A. Svensson d. 12. nov. 1910.
45. Christiansens arkiv, Dagbøger d. 15. sept. 1910 (jvf. note 10).
46. Ibid., P. Grau d. 2., d. 4. og d. 9. nov. 1910.
47. F. eks. Skrumsagers arkiv, P. Kaad d. 6. nov. 1910 og Hanssens arkiv, Klop-penborg-Skrumsager d. 27. nov. 1910.
48. Hanssens arkiv, Skrumsager til P. Kaad d. 7. nov. 1910, Graus arkiv, Skrumsager d. 17. nov. 1910 og Skrumsagers arkiv, P. Grau d. 18. nov. 1910 og F. C. Hansen d. 23. nov. 1910.
49. Hanssens arkiv, Skrumsager d. 19. nov. 1910.
50. De årlige nyvalg til tilsynsrådet havde lige fundet sted, og rådet havde ikke været samlet. Man havde derfor ikke tidligere kunnet konstatere de to retningers styrke efter valgene. Se Vf. A., Forhandlingsprot. for Bestyr. d. 26. nov. 1910.
51. Skrumsagers arkiv, Hanssen d. 21. nov. 1910.
52. Hanssens arkiv, Skrumsager til P. Skau d. 23. nov. 1910. Jvf. Vf. A., Diverse sager, krisen 1910, Skrumsager til M. Simonsen d. 24. nov. 1910.
53. Hanssens arkiv, Skrumsager d. 27. nov. 1910.
54. Refslund Poulsen, Erindringer I s. 214. I Hanssens arkiv ses et brev, hvori Refslund Poulsen meddeler, at nogle af Hanssens meningsfæller havde planlagt et møde »lørdag formiddag, for i forvejen at blive klar over, hvorledes stillingen rettest bør tages«. Brevet er dateret d. 20. okt., men det må være en fejl for d. 20. nov., hvorefter mødet bliver afholdt lørdag d. 26. nov., som det også fremgår af Poulsens erindringer. Man kan næppe tænke sig, at »Hanssen-fløjen« havde planlagt et møde til lørdag d. 22. okt., da den først den dag erfarede oppositionens reaktion på mandatedlæggelsen.
55. Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf., Krisedagbog s. 30. Jvf. Vf. A., Diverse sager, krisen 1910, P. Grau til M. Simonsen d. 18. nov. 1910 og Skrumsagers arkiv, P. Grau d. 23. nov. 1910.
56. Referat af mødet ses i Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf., Krisedagbog s. 30-38. Undtagelsesvis er også referatet i Vf. A., Forhandlingprot. for bestyr.

- ret udførligt. Disse to kilder stemmer udmærket overens. H. P. Hanssen var i Berlin, da mødet blev holdt. Han havde bedt Skrumsager sende bud efter sig, hvis han burde komme hjem, men dette har Skrumsager åbenbart ikke fundet nødvendigt. Skrumsagers arkiv, Hanssen d. 21. nov. 1910.
57. Refslund Poulsen, Erindringer I s. 215 giver en uberettiget skarp omtale af Kloppenburg-Skrumsagers holdning under dette møde. Poulsen lader nærmest skinne igennem, at det var på trods af Kloppenburgs ja til kandidaturen, man fik gennemført henvendelsen til H. P. Hanssen. Jvf. Vf. A., Forhandlingsprot. for bestyr. d. 26. nov. 1910.
58. Jvf. note 53.
59. Hanssens arkiv, Kloppenburg-Skrumsager d. 27. nov. 1910. Jvf. Hanssen, Tilbageblik III s. 349.
60. Christiansens arkiv, Dagbøger d. 2. dec. 1910.
61. Hanssen, Tilbageblik III s. 351, Hanssens arkiv, Nis Nissen d. 26. nov. 1910 og Skrumsagers arkiv, Hanssen d. 28. nov. 1910.
62. Skrumsagers arkiv, Hanssen d. 28. nov. 1910.
63. Vf. A., Diverse sager, krisen 1910, Hanssen til M. Simonsen d. 30. nov. 1910. Hanssen bad heri Simonsen meddele, hvem af tilsynsrådets medlemmer, der var på valg i 1911 og 1912, formodentlig for at kunne vurdere muligheden for hurtigt at få flertallet for sig igen. Simonsens svar af 1. dec. 1910 ses i Hanssens arkiv. I Hanssens arkiv, breve fra Skrumsager (sic!) ses et næsten enslydende brev fra Hanssen til Svendsen d. 30. nov. 1910 (red. Svendsen, Haderslev), og i Nis Nissen Vibys arkiv, et lignende fra Hanssen d. 30. nov. 1910.
64. Vf. A., Diverse sager, krisen 1910, Hanssen til M. Simonsen d. 30. nov. 1910.
65. Ibid. og Nis Nissen Vibys arkiv, Hanssen d. 30. nov. 1910.
66. Christiansens arkiv, Dagbøger d. 2. dec. 1910 og sst., Sager vedr Vf., Krisedagbog s. 40.
67. Der er kun set optegnelser fra dette møde i Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf., Krisedagbog s. 40-43.
68. Ingen af Christiansens to resolutionsudkast er set, og det vides derfor ikke, hvilke ændringer de undergik før den endelige vedtagelse.
69. Svensson havde fået tilladelse til at overvære forhandlingerne d. 3. dec. Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf., Krisedagbog s. 40.
70. Hanssens udkast ses i Vf. A., Diverse sager, krisen 1910, Hanssen til M. Simonsen d. 30. nov. 1910. Den vedtagne overenskomst ses sst.
71. I Vf. A., Diverse sager, krisen 1910 ses et brev fra Kloppenburg-Skrumsager til Vælgerforeningens bestyrelse. Brevet er udateret, men på kuerten står: »Åbnes kun i det tilfælde at forhandlingerne udløber uden resultat«. Kloppenburg beder heri bestyrelsen om at stille sagen til offentlig diskussion i pressen og ved møder i mindst 4 uger, såfremt den igen skulle overveje hans kandidatur. Det må være disse udvalgsforhandlinger, brevet sigter til, men tilsyneladende fandt man dem så tilfredsstillende, at Kloppenburgs kandidatur ikke igen bragtes på tale.
72. Hanssens arkiv, E. Christiansen d. 3. dec. 1910.
73. Ibid., P. Grau d. 3. dec. 1910.
74. Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf., Krisedagbog s. 43 f og sst. Dagbøger d. 4. dec. 1910.
75. Ibid., Dagbøger d. 5. dec. 1910 og sst., Sager vedr. Vf., Krisedagbog s. 45.
76. Skrumsagers arkiv, Hanssen d. 9. dec. 1910.

77. Vf. A., Diverse sager, krisen 1910 (i afskrift i bestyrelsens forhandlingsprotokol d. 10. dec. 1910).
78. Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf., Krsedagbog s. 46. Jvf. Vf. A., Forhandlingsprot. for bestyr. d. 10. dec. 1910. Det fremgår ikke heraf, hvem der var udeblevet, men jvf. Christiansens arkiv, P. Tønder d. 7. dec. 1910 og sst. P. Jessen d. 9. dec. 1910.
79. Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf., Krsedagbog s. 1.
80. Ibid. s. 4. Se også note 27.
81. Hanssen, Tilbageblik III s. 332.
82. Se debatten om Vf.s forretningsorden i 1907 og om kandidatopstillingen til Landdagen i 1908. Se også f. eks. Nis Nissens arkiv, Hanssen d. 28. jan. 1906.
83. Skrumsagers arkiv, Hanssen d. 21. nov. 1910.
84. Hanssen, Tilbageblik III s. 331.
85. Ibid.
86. Jvf. note 20.
87. Christiansens arkiv, Sager vedr. Vf., Krsedagbog s. 21.
88. Ibid., N. J. Gotthardsen d. 9. dec. 1910 og sst., P. Tønder d. 7. dec. (og Christiansens svar d. 8. dec.) og d. 10. dec. 1910. P. Graus arkiv, J. N. H. Skrumsager d. 15. febr. 1911.
89. Hanssen, Tilbageblik III s. 355 f.
90. Ibid. s. 355.

SLUTNING (s. 175–179)

1. Vf. A., Forhandlingsprot. for generalfors. 1888.
2. Lund, Sjø. Hist. s. 203 og To Ungdomsvenner s. 186 f, Hanssen d. 29. jan. 1906.
3. Vf. A., Sager vedr. . . love og vedtægter, Flensborg Avis d. 14. maj 1907.
4. Ibid.
5. Se f. eks. To Ungdomsvenner s. 101, Hanssen d. 24. marts 1892 og Lund, Sjø. Hist. s. 194 f.
6. I Vf. A., Forhandlingsprot. for bestyr. ses gentagne gange, at et punkt på dagsordenen var rigsdagsmandens informationer om arbejdet i Berlin.